

The Gleaner

Vol 11 (1974)

Αφιέρωμα στον Κ. Θ. Δημαρά

«Τύφλωσον Κύριε τον Λαόν Σου». Οι προεπαναστατικές κρίσεις και ο Ν. Σ. Πίκκολος

Φίλιππος Ηλίου

doi: [10.12681/er.9418](https://doi.org/10.12681/er.9418)

Copyright © 2016, Φίλιππος Ηλίου

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Ηλίου Φ. (2016). «Τύφλωσον Κύριε τον Λαόν Σου». Οι προεπαναστατικές κρίσεις και ο Ν. Σ. Πίκκολος. *The Gleaner*, 11, 580–626. <https://doi.org/10.12681/er.9418>

«ΤΥΦΛΩΣΟΝ ΚΥΡΙΕ ΤΟΝ ΛΑΟΝ ΣΟΥ»

Οί προεπαναστατικές κρίσεις καὶ ὁ Ν. Σ. Πίκκολος

«Κατὰ τὸ 1820 ἔτος, πατριαρχεύοντος μὲν τοῦ Γρηγορίου, διερχομένου δὲ τοῦ Ἰωάννου Καλλιμάχη, ἡγεμονεύοντος δὲ τοῦ μὲν Μιχαήλ Σούτζου ἐν Μολδαυίᾳ, τοῦ δὲ Ἀλεξάνδρου Σούτζου ἐν Βλαχίᾳ, ὁ Συναῖτης Ἰλαρίων ἔδωκε γνώμην νὰ τιμωρηθῶσι μὲ θάνατον πέντε ἐξ σπουδαστῶν καὶ ἠπειλήσῃ νὰ φέρουν τὸν Κοραῖν σιδηροδέσμιον».

Τὸ σατιρικὸ αὐτὸ κείμενον τοῦ 1820, ἀπόσπασμα ἀπὸ ἀνέκδοτον ἐπιστολὴν τοῦ Νικολάου Σάββα Πίκκολου ἢ ὅποια παρουσιάζεται στίς ἐπομένους σελίδες, ἀποδίδει καλὰ, μὲ τὸν τρόπον του, τίς ἐκρηκτικὰς ἐντάσεις καὶ τίς ρῆξεις πού γνώρισεν ἡ ἑλληνικὴ πνευματικὴ κοινωνία στὰ τρία χρόνια πού προηγήθησαν ἀπὸ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὕτη ἀποτελεῖ καὶ καλὸ δείκτην γιὰ τὴν βιαιότητα μὲ τὴν ὅποια ἐκτυλίχθη, ἀλλὰ καὶ βιώθηκε ἀπὸ τοὺς ἐνδιαφερομένους, ἡ σημαντικότερη ἰδεολογικὴ κρίσις τοῦ ἑλληνισμοῦ στὸν αἰῶνα τῶν Φώτων, ὅταν, στὰ χρόνια 1819-1821, τὸ κίνημα τοῦ Διαφωτισμοῦ, μέσα σὲ μιὰ πολλαπλὰ δυσμενῆ συγκυρία, ἔδινε καὶ ἔχανε, χωρὶς νὰ ὑποστέλλῃ τίς σημαίους του, τὴ μεγάλη μάχην πού τοῦ εἶχαν ἐπιβάλλῃ οἱ συνασπισμένοι, αὐτὴ τὴ φορὰ, ἀντίπαλοί του.

Πραγματικά, ἡ ἀνατροπὴ τῆς πνευματικῆς συγκυρίας πού παρατηρεῖται στὰ τέλη τῆς δευτέρας δεκαετίας τοῦ 19ου αἰῶνα, ἐκφράζεται καὶ μὲ τὴν ἐξαιρετικὰ βίαιον τροπὴν πού προσέλαβαν οἱ ἰδεολογικὰς ἀντιπαραθέσεις στὰ χρόνια τῆς τρίτης πατριαρχίας τοῦ Γρηγορίου Ε'. Ἡ προϊούσα σκλήρυνσις τῆς στάσεως τῆς Ἐκκλησίας εὐνοεῖται, τὴν ἐποχὴν αὕτη, καὶ ἀπὸ τὸ κλίμα πού εἶχε διαμορφώσει ἡ Ἱερὴ Συμμαχία γιὰ τὴ σύγκλιση τῶν δυνάμεων πού καταπολεμοῦν τίς μεταρρυθμιστικὰς καὶ τίς ἐπαναστατικὰς κινήσεις καὶ ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴν ἀποδυνάμωσιν τῶν ἐμπόρων, τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας πού ἀποτελοῦσε τὸ κύριον στήριγμα γιὰ τὰ ἐγχειρήματα τοῦ Διαφωτισμοῦ. Ἡ Ἐκκλησία ἔχει, ἔτσι, τὴ δυνατότητα νὰ ἐπιχειρήσῃ μιὰ συνολικὰ ἐπιθετικὴ πολιτικὴν, πού τείνει στὴν ἐξουδετέρωσιν τῶν κέντρων τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ στὸν ἔλεγχον τῶν πνευματικῶν δραστηριοτήτων πού ἀναπτύσσουν οἱ φορεῖς τῶν νέων ἰδεῶν.

Στις περιοχές τῆς τουρκοκρατούμενης Ἀνατολῆς ἡ πολιτική αὐτὴ στέφθηκε ἀπὸ ἐπιτυχία ἀφοῦ, μέσα σὲ δύο χρόνια, τὰ κύρια κέντρα τοῦ Διαφωτισμοῦ εἶχαν ἐξουδετερωθεῖ ἢ εἶχαν ἀτονήσει.

Στὸ πλαίσιο αὐτὸ πρέπει νὰ ἐγγραφοῦν καὶ οἱ ἀφορισμοὶ τοῦς ὁποίους φαίνεται ὅτι ἐξάπλωσε τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινουπόλεως, στὶς παραμονές τῆς Ἐπανάστασης, μὲ στόχο ἐπώνυμους Ἕλληνες διανοούμενους ποὺ ζοῦσαν στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη. Τὰ σχετικὰ περιστατικὰ ἔχουν μείνει ἀδιευκρίνιστα, καὶ ἀπὸ ἑλλειψη ἐπαρκῶν στοιχείων καὶ γιατί ἡ μόνη γνωστὴ, ὡς σήμερα, πληροφορία γιὰ τὸ θέμα αὐτό, εἶταν διατυπωμένη μὲ τρόπο ποὺ δὲν ἐπέτρεπε τὴν αὐτόματη ἔνταξή της στὸ πεδίο ὅπου ἐκτυλίσσονταν οἱ ἐνδοελληνικὲς ἰδεολογικὲς συγκρούσεις. Τὴν πληροφορία γιὰ τὶς ἐνέργειες αὐτὲς τῆς Ἐκκλησίας, παρέχει ὁ Ἰωάννης Φιλῆμων, ἄνθρωπος καλὰ πληροφορημένος, συνήθως, γιὰ τὰ πράγματα τῆς προεπαναστατικῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ὁ ὁποῖος, ἐπιπλέον, ἐργαζόταν, ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, στὸ Πατριαρχικὸ Τυπογραφεῖο¹, κέντρο, χάρη στὸν προϋστάμενό του Ἰλαρίωνα τὸν σιναιῖτη, τῶν ἐνεργειῶν αὐτοῦ τοῦ εἴδους².

Γράφει ὁ Ι. Φιλῆμων: «Ἡ τουρκικὴ ἐξουσία ἀνησυχεῖ καὶ ἐξωτερικῶς καὶ ἐσωτερικῶς, καὶ ἐγκυκλίους παρὰ τοῦ Πατριάρχου τῆς Κωνσταντινουπόλεως προεκάλεσε, δι' ὧν ἀφωρίζοντο οἱ ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ ἐκδίδοντες φιλελεύθερα συγγράμματα Ἕλληνες, ἐν οἷς ὠνομάζοντο ρητῶς ἄλλοι τε καὶ ὁ ἐν Παρίσιος Πίγκολος»³. Οἱ ἀνησυχίες τῆς τουρκικῆς ἐξουσίας, ὅπως τὶς διαγράφει ὁ Φιλῆμων, προσέρχονται ἀπὸ λόγους πολὺ γενικοὺς ἢ πολὺ συγκεκριμένους, ποὺ ἀνάγονται ὅμως, ὅλοι, στὴ σφαῖρα τῶν γενικῶν αἰτίων καὶ ἀφορμῶν ποὺ προκάλεσαν τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821: γενικὴ κρίση τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἀνταρσία τοῦ Ἀλῆ πασᾶ καὶ γεγονότα τοῦ Σουλίου, διχόνοια τῶν ἀρχηγῶν τοῦ Σουλτανικοῦ στρατοῦ, οἱ «μεγάλαις ταραχῆς» τῆς Ἰταλίας τὸ 1820.

«Ὅλα αὐτὰ μπορεῖ νὰ ἐξηγοῦν, ὡς ἓνα βαθμὸ, τὸ γενικὸ κλίμα τῆς

1. π. «Πανδώρα», τ. ΙΘ', 1867, σ. 213 (πβ. Ι. Κ. Μαζαράκη Αἰνιᾶνος, *Τὰ Ἑλληνικὰ Τυπογραφεῖα τοῦ Ἀγῶνος 1821-1827*, Ἀθ. 1970, σ. 16-17). Δ. Εἰρηνίδης, *Ὁμιλία περὶ τοῦ ἐφευρέτου τῆς τυπογραφικῆς τέχνης Ι. Γουτεμβέργιου*, Ἀθ. 1876, σ. 22.

2. Ὁ Ἰλαρίων, «δινιμέρευς» στὸ πατριαρχικὸ τυπογραφεῖο· βλ. Β. Β.

Σφυρόερας, *Ἰλαρίων Σιναιῖτης ὁ Κρη.* (1765;-1838) καὶ αἱ δύο ἐπιστολαὶ του περὶ τῆς μεταφράσεως τῶν ἁγίων Γραφῶν, Ἀθ. 1970 [ἀνάτυπο ἀπὸ τὴν ΕΕΦΣΠΑ, τ. Κ', 1969-1970], σ. 269.

3. Ι. Φιλῆμων, *Δοκίμιον Ἱστορικῶν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. Α', 1859, σ. 97.

ἐποχῆς, δὲν φτάνουν, ὅμως, μόνα τους, γιὰ νὰ τοποθετήσουν τὶς ἀναφερόμενες ἐνέργειες τῆς Ἐκκλησίας στὸ συγκεκριμένο, πραγματικό τους, πλαίσιο. Ἀμαλγάματα αὐτοῦ τοῦ εἶδους, βοήθησαν πολύ, στὰ μεταγενέστερα χρόνια, τὸν ιδεολογικὸ ἀποχρωματισμὸ τῆς ἱστορίας μας καὶ στήριξαν, ἀποτελεσματικά, τοὺς «τελεσφόρους συγκεκριασμούς», μέσα ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἡ ἐπίσημη ἐλληνικὴ ιδεολογία ἀπόκτησε τὴ φυσιογνωμία της. Οἱ πραγματικότητες, ὅπως συμβαίνει συχνὰ σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις, εἴταν κάπως διαφορετικές.

Τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ ἀνέκδοτα, ὅπως τὰ νομίζω, κείμενα ποὺ παρουσιάζονται ἐδῶ, χωρὶς νὰ λύνει ὅλα τὰ προβλήματα ποὺ θέτει ἡ μαρτυρία τοῦ Φιλήμονα, ἐπιτρέπει, πάντως, νὰ ἀποκατασταθοῦν, ὡς ἓνα βαθμό, τὰ πραγματικά περιστατικά γιὰ τὴν ἀποδοκιμασία ἔργου τοῦ Ν. Πίγκολου ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινούπολης· ἐπιτρέπει, κυρίως, νὰ ἐπισημανθεῖ τὸ ιδεολογικὸ κλίμα καὶ ἡ ὀξύτητα τῶν ἀντιπαράθεσεων ποὺ κατὰστησαν δυνατὲς ἐνέργειες σὰν αὐτὲς ποὺ ἀναφέρει ὁ αὐτόπτης Φιλήμων. Πρόκειται γιὰ μιὰ αὐτόγραφη ἐπιστολὴ τοῦ Πίγκολου, ἡ ὁποία, μαζὶ μὲ ἄλλα συναφῆ κείμενα, σώζεται στὰ χαρτιὰ τοῦ Θεόκλητου Φαρμακίδη. Ἀπὸ ἐκεῖ μαθαίνουμε ὅτι τὶς ἀντιδράσεις τὶς εἶχε προκαλέσει ἓνα ποίημα, ἡ ἑμμετρὴ ἐπιστολὴ τοῦ Πίγκολου στὸν Γ. Γλαράκη. Γιὰ τὸ γράμμα τοῦ Πίγκολου μποροῦμε νὰ σημειώσουμε, ἀπὸ τώρα, ὅτι κάποιες σελίδες του μοιάζουν νὰ συγκροτοῦν μιὰν αὐτόνομη, ὀξύτατη, ἀντικληρικὴ σάτιρα, τὴν ὁποία, ἐνδεχομένως, ὁ συγγραφέας της προόριζε γιὰ τὴ δημοσιότητα. Ἀκριβῶς στὰ χρόνια ἐκεῖνα, καὶ ὅσο ἐντείνεται ἡ ἐπιθετικὴ πολιτικὴ τῆς Ἐκκλησίας ἐναντίον τῶν φορέων τοῦ Διαφωτισμοῦ, τὰ ἀντικληρικὰ κείμενα πολλαπλασιάζονται. Κανένα ὅμως ἀπὸ αὐτά, μὲ ἐξαιρέση, ἴσως, τὴν «Συμβουλὴ τῶν τριῶν Ἐπισκόπων» τοῦ Κοραΐ, δὲν μπορεῖ νὰ συναγωνιστεῖ τὴν ποιότητα καὶ τὴ βιαιότητα ποὺ ἀναδύεται ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Ν. Πίγκολου.

Ἀντικείμενο τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐπικρίσεων ὑπῆρξε, λοιπόν, τὸ ὀλιγοσέλιδο ποίημα ποὺ ἔφερε τὸν τίτλο: «Ν. Σ. Πίγκολος Πρὸς τὸν ἱατρὸν Γ. Γλαράκην, ἐπιστρέφοντα εἰς τὴν πατρίδα αὐτοῦ Χίον. Ἐν Παρισίοις, Ζ' Ἀπριλίου, ΑΩΚ'». Τὸ ποίημα δημοσιεύτηκε στὸν Λόγιο Ἑρμῆ, τὸν Ἰούλιο 1820⁴ καὶ ἀποτελεῖ τυπικὸ δεῖγμα, ἀλλὰ καὶ καλὴ ἐκδοχή, τῆς μέτριας ποιητικῆς παραγωγῆς τοῦ Διαφωτισμοῦ.

Ἀφορμὴ γιὰ τὴ συγγραφὴ τοῦ ἔργου στάθηκε ἡ ἀναχώρηση ἀπὸ

4. «Ἑρμῆς ὁ Λόγιος», ἀρ. 14 (Βιέννη, 15 Ἰουλίου 1820), σ. 417-420.

τὸ Παρίσι τοῦ χιῶτη Γεωργίου Γλαράκη: ὕστερα ἀπὸ καλὲς σπουδὲς στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη, ὁ Γλαράκης ἐπιστρέφει νὰ διδάξει στὸ Γυμνάσιο τῆς πατρίδας του⁵. Ὁ Πίκκολος προπέμπει τὸν φίλο του μὲ στίχους ὅπου, μαζὶ μὲ κάποιους πιὸ προσωπικούς τόνους, ἐκφράζονται τὰ τυπικὰ θέματα καὶ οἱ κοινοὶ τόποι τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, μὲ τὸν τρόπο, πάντα, τῆς λογοτεχνίας τοῦ Διαφωτισμοῦ: διδακτισμός καὶ ρητορεία. Παισιωμένα μὲ ἀρχαία μοτίβα καὶ μυθολογικὲς παραστάσεις, καὶ μιὰ ἐπίδειξη ἀρχαιογνωσίας ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ ἐντυπωσίαζε τοὺς σπουδαίους τῆς ἐποχῆς, ὅπως δὴποτε, ὅμως, ἀποδυνάμωσε τὴν ποιότητα τοῦ ποιητικοῦ λόγου, ἔχουμε ἔτσι: ἐπιστροφή τῶν Μουσῶν· προγόνους ν' ἀναγαλλιάζουν στοὺς τάφους τοὺς γιὰ τὴν ἐπιστροφή τοῦ νέου λογίου, ποὺ ἔρχεται νὰ διδάξει στοὺς συμπατριῶτες του «Ἑλλήνων», ἀρχαίων φυσικά, «τὰ μαθήματα μὲ νεωτέρας γνώσεις»· σεβασμὸ γιὰ τὴ δυτικὴ παιδεία· καταδίκη τῆς δεισιδαιμονίας, τῆς ἀμάθειας, καὶ τὰ λοιπὰ. Ὅλα αὐτὰ καταλήγουν σὲ ἀλληγορικὲς διατυπώσεις γιὰ τὸ νόημα ποὺ ἔχουν οἱ φροντίδες γιὰ τὴν παιδεία καὶ γιὰ τὶς ἐθνικὲς σκοπιμότητες ποὺ ὑπηρετοῦν.

Ἡ ἀλληγορία μπορεῖ νὰ εἶναι, σὲ ὅλο τὸ ποίημα, διάφανη· ὁ ποιητὴς, πάντως, φροντίζει νὰ διατυπώσει τὶς ἰδέες του μὲ τρόπο πολὺ προσεκτικὸ καὶ συγκαλυμμένο. Οἱ συγγραφεῖς τοῦ Διαφωτισμοῦ εἶναι, συνήθως, στὰ ἐπώνυμα ἔργα τους, ἀρκετὰ προσεκτικοὶ ὅταν ἀναφέρονται στὴν ἀποτίναξη τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ: ὁ φόβος τῶν Τούρκων, οἱ ὁποῖοι, ὡστόσο, δὲν μοιάζει νὰ νοιάζονται γι' αὐτὰ τὰ θέματα καί, κυρίως, ὁ φόβος τῆς κατὰδοσης στοὺς Τούρκους ἀπὸ τοὺς ἀντιφιλοσόφους, ὑπάρχει πάντα. Διαμορφώνεται, ἔτσι, στὴ φιλολογία τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἓνας λόγος γεμάτος παραβολὲς καὶ δίσημα ἢ πολύσημα παραθέματα, ποὺ ἐπιτρέπουν νὰ διοχετευθοῦν, ὅσο γίνεται πιὸ ἀνώδυνα καὶ τὰ πιὸ τολμηρὰ φιλελεύθερα κηρύγματα. Οἱ σύγχρονοι, καὶ ἐκεῖνοι ποὺ γράφουν, καὶ ὅσοι τοὺς διαβάζουν, καταλαβαίνουν καὶ ἐννοοῦν. Ὁ κίν-

5. Ὁ Ap. E. Vakalopoulos, *Le philhellène français A. P. F. Guerrier de Dumast et ses relations avec N. Piccolos*, στὸν τόμο «Πνευματικὲς καὶ πολιτιστικὲς σχέσεις Ἑλλήνων καὶ Βουλγάρων ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΕ' ἕως τὰ μέσα τοῦ ΙΘ' αἰῶνα», Θεσσαλονίκη 1980, σ. 27, σημειώνει ὅτι ὁ Γ. Γλαράκης δὲν πῆγε στὴ Χίο ἀλλὰ συνέχισε τὶς σπουδὲς του στὴ Γερ-

μανία. Στὴν πραγματικότητα ὁ Γ. Γλαράκης ἔφτασε στὴ Χίο τὸν Αὐγούστο 1820 καὶ δίδαξε στὸ ἐκεῖ Γυμνάσιο, ὅπου συνάντησε καὶ κάποιες ἀντιδράσεις· βλ. Α. Κοραῆς, *Ἐπιστολαί*, ἐκδ. Ν. Δαμαλᾶ, τ. Γ' 1885, σ. 464. Στὴ Γερμανία συνέχιζε τὶς σπουδὲς του, ὡς τὴν ἐπανάσταση, ὁ Ἀλέξανδρος Γλαράκης, ἀδελφὸς τοῦ Γεωργίου.

δυνος, σ' αὐτὲς τὲς περιπτώσεις, εἶναι, πάντα, γιὰ τοὺς μετχγενέστερους, ἐμῆς, νὰ μὴν ἐννοήσουμε σωστὰ τὸν κώδικα τῆς ἐποχῆς, καὶ νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἀναφέρονται σὲ ἄμετες πατριωτικὲς - ἐθνικὲς ἐνέργειες, διατυπώσεις (ἢ δραστηριότητες) ποὺ ἀφοροῦν, εἰδικά, θέματα τῆς παιδείας ἢ, πιὸ εἰδικὰ ἀκόμη, θέματα τῆς ἐκπαίδευσης· ἢ, ἀντίστροφα, νὰ ἐκλάβουμε κάποιες καθαρὰ πατριωτικὲς-ἐθνικὲς διεκδικήσεις, σὰν αἰτήματα ἐκπαιδευτικῆς ἢ πολιτισμικῆς ὕψους.

Τὸ ποίημα τοῦ Πίγκολου δημοσιεύτηκε, ὅπως εἶδαμε, στὸν Λόγιο Ἑρμῆ. Παράλληλα, τὸ ἴδιο ποίημα κυκλοφόρησε, αὐτόνομα, καὶ σὲ δύο ἄλλες ἐκδόσεις. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἔχουμε ἓνα μικρὸ ἔντυπο, τεσσάρων σελίδων, χωρὶς προμετωπίδα ἢ ἐξώφυλλο, στὸ ὁποῖο δὲν ἀναγράφεται τὸ τυπογραφεῖο ἢ ἡ πόλη ὅπου τυπώθηκε⁶. Ἡ μία ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις αὐτὲς (τὴν ἀποκαλῶ γιὰ εὐκολία: δεύτερη· πρώτη, ἡ ἐκδοση στὸν Λόγιο Ἑρμῆ), ἀναπαράγει πιστὰ τὸ κείμενο ποὺ εἶχε δημοσιευτεῖ στὸν Λόγιο Ἑρμῆ καὶ ἀποτελεῖ, μᾶλλον, ἀνασελιδωποιημένο ἀνάτυπο⁷. Ἡ ἄλλη τυπώθηκε σὲ 100 ἀντίτυπα⁸, ὥσως στὸ Παρίσι, ἀν κρίνουμε ἀπὸ τὰ τυπογραφικὰ στοιχεῖα⁹. Ἡ ἐκδοση αὐτή, τὴν ὁποία θὰ ἀποκαλέσουμε, συμβατικά, τρίτη, διαφέρει ἀπὸ τὶς προηγούμενες¹⁰.

6. Στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800-1863 τῶν Δ.Σ. Γκίνη, - Β. Γ. Μέξια, τ. Α', ἀρ. 1259 (μὲ συμπλήρωση στὸν τ. Γ', σ. 539) σημειώνεται ἡ μία, μόνον, ἀπὸ τὶς δύο αὐτόνομες ἐκδόσεις, μὲ ἓνα μόνον ἀντίτυπο, στὴν Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Κέρκυρας, τὸ ὁποῖο ἔκτοτε καταστράφηκε.

7. Ἀντίτυπο στὴν Βιβλιοθήκη Victor Cousin, Παρίσι (βλ. Ἀλέξης Πολίτης, *Κατάλοιπα Fauriel καὶ Brunet de Presle*, Ἀθ. 1980, σ. 61). Ὁ Πίγκολος ἔχει σημειώσει μὲ τὸ χέρι του, στὸ ἔντυπο τὶς τρεῖς διορθώσεις ποὺ ἐπέφερε στὴν «τρίτη» ἐκδοση τοῦ ποιήματός του· τὸ ἀντίτυπο αὐτὸ ἀνῆκε στὸν Fauriel· βλ. Ἀλ. Πολίτης, *Ν. Σ. Πίγκολος καὶ Φοριέλ*, «Ὁ Ἑρανιστής», τ. 16, 1980, σ. 13.

8. Βλ. ἐδῶ, σ. 593.

9. Ἀντίτυπα στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιο-

θήκη, Ἀθήνα· τμήμα χειρογράφων (Ἀρχεῖο Θ. Φαρμακίδη φάκ. 36· Bibliothèque Nationale, Παρίσι (Tb 635)· Library of University College, Λονδίνο (Ἀρχεῖο J. Bentham· ἀντίτυπο μὲ ἰδιόχειρη ἀφιέρωση τοῦ Πίγκολου: *A Monsieur Bowring de la part de l'auteur*).

10. Σύντομη παρουσίαση τοῦ ποιήματος τοῦ Πίγκολου δημοσιεύτηκε στὸ ἀγγλικὸ περιοδικὸ «The Classical Journal», τ. XXII, τχ. 43 (Λονδίνο, Σεπτέμβριος 1820), σ. 260. Λίγα χρόνια ἀργότερα, στὸ ἴδιο περιοδικό, θὰ δημοσιευτεῖ ἐκτενὲς παρουσίαση τῆς ἀγγλικῆς μετάφρασης τοῦ θεατρικοῦ ἔργου «Ὁ θάνατος τοῦ Δημοσθένους» (τ. XXX, τχ. 60, Δεκέμβριος 1824, σ. 412-414). Ὁ συντάκτης δὲν φαίνεται νὰ γνωρίζει ὅτι ὁ Πίγκολος εἶταν ὁ συγγραφέας τοῦ ἔργου.

Οἱ διαφορὲς ἀνάμεσα στὶς δύο μορφὲς τοῦ στιχουργήματος εἶναι σημαντικὲς καὶ σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἔκτασή του (102 στίχοι στὸν Λόγιο Ἑρμῇ καὶ στὴ δεύτερη ἔκδοσή· 86 στίχοι στὴν τρίτη) καὶ σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ περιεχόμενο. Ἡ ἐπισήμανσή τους ἐπιτρέπει νὰ συλλάβουμε καὶ κάποιες πλευρὲς τῆς πρακτικῆς καὶ τῆς προπαγάνδας τοῦ Διαφωτισμοῦ στὰ χρόνια πρὸ μᾶς ἀπασχολοῦν. Ἡ ἔκδοσις ἰδιωτικὴ («ἐτυπώθη μὲν ἀλλὰ μόνον εἰς φίλους ἐμοιράσθη», σημειώνει ὁ Πίγκολος γιὰ τὴν τρίτη ἔκδοσις¹¹), ἐπιτρέπει στὸν ποιητὴ νὰ διατυπώσῃ πρὸ ἐλεύθερα τὸ στοχασμὸ του. Ἡ ἔκδοσις προορισμένη νὰ κυκλοφορήσῃ καὶ ἀνάμεσα σὲ ἄλλογενεῖς, χρειάζεται νὰ προσαρμολογήσῃ τοὺς κανόνες τῆς προπαγάνδας τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὅπως τοὺς εἶχε διαμορφώσει, κατὰ κύριο λόγο, ὁ Κοραΐς: οἱ ἐνέργειες τοῦ κλήρου καὶ τῶν ἀντιφιλοσόφων μπορεῖ νὰ ἀποτελοῦν τὸν κύριο στόχο τῶν ὁπαδῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ· δὲν πρέπει, ὡστόσο, τὰ πράγματα αὐτὰ νὰ κοινολογοῦνται στοὺς ξένους, γιὰ νὰ μὴν ἀμαυρωθεῖ, ἀκόμα περισσότερο, τὰ μάτια τῆς φωτισμένης Εὐρώπης, ἡ εἰκόνα μιᾶς Ἑλλάδας πρὸ μοχθεῖ γιὰ τὴν ἀναγέννησή της.

Ὁ Πίγκολος τὰ γνωρίζει ὅλα αὐτὰ, τὰ ὑπαινίσσεται καὶ τὰ ἐφαρμόζει. Καὶ στὴ στάση αὐτὴ νομίζω ὅτι πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ, κυρίως, ἡ μία ἀπὸ τίς μεγάλες διαφορὲς πρὸ ὑπάρχουν ἀνάμεσα στὶς ἐκδόσεις τοῦ συγκεκριμένου αὐτοῦ ἔργου του. Ἡ δημοσίευσή, στὸν Λόγιο Ἑρμῇ, περιέχει μιὰ μακρὰ ἐπίθεσις κατὰ τῆς Δεισιδαιμονίας καὶ τῆς ἀδελφῆς της, τῆς Ἀμαθείας· ἐκεῖ γίνεται λόγος γιὰ κάποια «σπέρματα Ἀδου βδελυρά», «πάμπολλα θηρία», τὰ ὅποια ἔχουν ὀρμήσει ἐναντίον τῆς Ἑλλάδας, τὴν ξεσχίζουν, «τὴν τρώγουν λυσσασμένα». Ἡ ἀναφορά, στὸν ἀμέσως ἐπόμενο στίχο, στὰ γεγονότα τῆς Σμύρνης, ὅπου, καθὼς γνωρίζουμε, τὸ 1819 εἶχε ἐπιτευχθεῖ, ἀπὸ τὴ συντηρητικὴς δυνάμεις, μὲ ἐπικεφαλῇ τὴν τοπικὴ Ἐκκλησίαν, ἡ διάλυσις τοῦ Φιλολογικοῦ Γυμνασίου, δὲν ἔφινε κανένα περιθώριο ἀμφιβολίας, στοὺς ἀναγνώστες τῆς ἐποχῆς, γιὰ τὴν ταυτότητα τῶν «βδελυρῶν σπερμάτων».

Γράφει ὁ Πίγκολος:

«Τὴν ἔνδοξον μητέρα σας, τοῦ Κόσμου τὴν λαμπάδα,

Βαθεῖα νύξ ἐσκότισε τὴν δυστυχῇ Ἑλλάδα.

Ἐπειτα Πύθων ἄγριος, ἡ Δεισιδαιμονία,

Τῆς Ἀμαθείας ἀδελφὴ, καὶ πάμπολλα θηρία,

Ὅσα ποτὲ τὰ βέλη μου εἶχαν κατατοξεύσει,

11. Βλ. ἐδῶ, σ. 592.

— (3) —

- „Τὴν ἔνδοξον μητέρα σας, τοῦ Κόσμου τῆς λαμπάδας,
 „Βαθεῖα νύξ ἐσκότισε τὴν δυσυχὴ Ἑλλάδα.
 „Ἐπεὶ Πυθων ἄγριος, ἡ Δεισιδαίμονία,
 „Τῆς Ἀμαθείας ἀδελφὴ, καὶ πάμπολλα θηρία,
 „Ὅσα ποτὲ τὰ βέλη μου εἶχαν κατατοξεύσει,
 „Ἡ δύναμις Ἡράκλειος εἶχε ἐξολοθρεύσει,
 „Σπέρματα Ἀΐδου βδελυρά, ἔς τὸν κόλπον του κρυμμένα,
 „Ὡρμησαν, τὴν ἐξέσχισαν, τὴν τρώγουν λυσσασμένα.
 „Βλέπω ἔς τὴν Σμύρνην σήμερον τὸ σίφος τῶν τεράτων.
 „Ἀκούω καὶ τοὺς σπαραγμοὺς καὶ τὰ φρυγάματά των.
 „ὦ πόλις, πόλις δυσυχῆς! ὦ λύπη αἰωνία!
 „Τὴν Ἀρετὴν ὑπέφερες νῦν σδύσῃ ἡ Κεκία.
 „Σ' ἐτύφλωσαν, ἀλλοίμονον! καὶ πάντα τυρλωμένη . . .
 „Πλὴν εἶθε νῦν συναισθανθῆς, καὶ τοῦτο νῦν μὴ γένη!
 „Βλέπεις, ὦ νύξ! τοὺς ἐχθροὺς, χωρὶς νῦν δειλιάσῃς.
 „Συμμάχους πλὴν ετοίμασε, διὰ νῦν τοὺς δαμάσῃς.
 „Θέλεις εὐρεῖ ἔς τὸ ἄροτρον Πλάτωνος κ' Εὐριπίδας.
 „Τούτων τὰ τέκνα κάλεσε εἰς ὑψηλὰς φροντίδας.
 „Ἄς ἔχασιν πρὸ ὀφθαλμῶν, ἔς τὸν ἔνθεον ἀγῶνα, καὶ νῦν ἴα καὶ ἤρῃ
 4. „Ἑλλάδος τὴν ἀθάνατον τῆς παλαιᾶς εἰκόνα!
 „Μὲ φῶς κατάλαμψε τὸν νοῦν! πύρωσε τὰς καρδίας!
 „Ἐμψύσῃσε τὸ ἅγιον πνεῦμα τῆς Εὐνομίας! Ἐλευθερίας!
 „Καὶ τότε μὲ τὰς ἀρετὰς τὸν Κόσμον θὰ εκπλήξουν,
 „Καὶ τὴν Ἑλλάδα, ὡς τοπρὶν, εὐδαίμονα θὰ δείξουν.
 „Τότε Ἡρώων αἱ ψυχαὶ ἔς αὐτοὺς θὰ μετοικήτουν,
 1. „Ἰδὼς, Προκρούσας, Σκίρωνας, Χιμείρας θ' ἀφανίσουν.
 „Τότε τῆς Δόξης ὁ ἀστὴρ, πέμπων χρυσᾶς ἀκτῖνας,
 „Θέλει φωτίζει μὲ χαρὰν νέας λαμπρὰς Ἀθήνας.
 „Τοιαύτην ἀνταπόδοσιν, γενναῖε, σ' ἀπαιτοῦμεν
 „Δι' ὅσα σ' ἐχαρίσαμεν, δι' ὅσα σ' ἀγαποῦμεν.
 „Ὑπαγε, προετοίμασε καὶ εἰς ἡμᾶς τὸν δρόμον,
 „Διόκων τὴν Ἀμάθειαν, ἐχθρὸν Θεῶν καὶ Νόμων.
 „Χρόνους πολλοὺς πλανώμενοι, φεῦ! εἰς τὴν ξενιτείαν,
 „Ποθοῦντες δὲν ἐπαύσαμεν τὴν φίλην μας Γραικίαν.
 „Ἐκεῖ ἐθριαμβεύσαμεν· ἐκεῖ καὶ τὸν πανθῆρα
 „Ἐν τῇ πόλει βασανίσαντες, δούλον δὲ τοῦ μνηστήρα
 1. „Ἐν τῇ πόλει καὶ χυτὸν ἐκτελέσαντες θ' ἀνταποδώσαντες.

Ἡ δύναμις Ἡράκλειος εἶχεν ἐξολοθρεύσει,
 Σπέρματα Ἄδου βδελυρά, ὅσων κόλπον του κρυμμένα,
 Ὄρμησαν, τὴν ἐξέσχισαν, τὴν τρώγουν λυσσασμένα.
 Βλέπω ὅς τὴν Σμύρνην σήμερον τὸ στίφος τῶν τεράτων.
 Ἀκούω καὶ τοὺς σπαραγμοὺς καὶ τὰ φρυάγματά των.
 ὦ πόλις, πόλις δυστυχῆς! ὦ λύπη αἰωνία!
 Τὴν ἀρετὴν ὑπέφερες νὰ σβύσῃ ἡ Κακία.
 Σ' ἐτύφλωσαν, ἀλλοίμονον! καὶ πάντα τυφλωμένη...
 Πλὴν εἶθε νὰ συναισθανθῇς καὶ τοῦτο νὰ μὴ γένῃ.
 Βλέπεις, ὦ νέε! τοὺς ἐχθροὺς, χωρὶς νὰ δειλιάσῃς.
 Συμμάχους πλὴν ἐτοίμασε, διὰ νὰ τοὺς δαμάσῃς».

Οἱ στίχοι αὐτοὶ δημοσιεύονται στὸν Λόγιο Ἑρμῆ¹², παραλείπονται ὅμως, ὅλοι, ἀπὸ τὴν τρίτη ἔκδοση τοῦ ποιήματος. Σημείωσα, πρὶν πάντω, τοὺς λόγους στοὺς ὁποίους νομίζω ὅτι πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ ἡ παράλειψη. Μία, τουλάχιστον, διατύπωση, στὸ γράμμα τοῦ Πίκκολου ποὺ παρουσιάζεται ἐδῶ, δείχνει πόσο εὐαίσθητος εἶταν καὶ ὁ ἴδιος, στίς ἐπικρίσεις τῶν «κατηγόρων τοῦ γένους»: οἱ ἐπιθέσεις ἐναντίον τῶν Φώτων, γράφει, «εἶναι καταισχύνῃ διὰ τὸ γένος» καὶ χαροποιοῦν «τοὺς Βαρθόλδους, τοὺς Tancoigen, τοὺς Gail, τοὺς Maltebrun καὶ ἄλλους ὁμόφρονας». Στάση τυπικὰ κοραϊκὴ, ὅπως θὰ τὸ περίμενε, ἄλλωστε, κανεὶς, ἀπὸ τὸν πρὶν ἐμπιστο, ἐκεῖνα τὰ χρόνια, συνεργάτῃ τοῦ Κοραῆ στὸ Παρίσι¹³.

12. 1820, σ. 419.

13. Λίγους μόνο μῆνες μετὰ τὴν ἀφιξὴ του στὸ Παρίσι, ὁ Πίκκολος εἶχε κερδίσει τὴν ἐμπιστοσύνη τοῦ Κοραῆ: ὁ ἐξαιρετικὰ δύσπιστος χιώτης ἀνάθετε στὸν νέο συνεργάτῃ του τὴν ἀντιγραφὴ ἔργων του ποὺ θὰ κυκλοφοροῦσαν ἀνώνυμα· βλ. Α. Κοραῆς, *Ἐπιστολαί*, ἔκδ. Δαμαλά, τ. Γ', σ. 109, 131, 699, 703. Ἡ συνεργασία τους, πολὺ στενὴ στὰ χρόνια 1819-1822, συνεχίστηκε ἀδιατάρακτη ὡς τὰ στερνὰ τοῦ Κοραῆ· μετὰ τὸν θάνατο τοῦ τελευταίου ὁ Πίκκολος ἐξακολούθησε νὰ μένει πιστὸς στὴ μνήμη καὶ στὰ δημοκρατικὰ διδάγματα τοῦ μεγάλου του φίλου· βλ. ἐνδεικτικὰ Ἀλ. Σούτσου, *Ἡ παλαιὰ καὶ νέα Ἑλλάς*,

Ἀθ. 1849, σ. 14 ἐξ. Ν. Piccolos, *Supplement à l'Anthologie grecque*, Παρίσι 1853, σ. 106. Λεῖπει μιὰ μελέτη γιὰ τὶς σχέσεις τῶν δύο ἀνδρῶν. Τὸ δημοσίευμα τοῦ I. Ducev, *Témoignages sur les rapports entre Ad. Korais et N. S. Piccolos*, π. «Ἀθηνᾶ», τ. ΟΓ'-ΟΔ', 1972/73, σ. 819-828, δὲν καλύπτει τὸ θέμα. Ἡ ἀποψη ὅτι ὁ Πίκκολος εἶχε ἀπορρίψει τὴ γλώσσα τοῦ Κοραῆ καὶ συμμερίστηκε τὶς συντηρητικὲς γλωσσικὲς θεωρίες τοῦ Κωδρικᾶ (M. Vitti, «Τὰ κατὰ Παῦλον καὶ Βιργινίαν» καὶ ὁ ἐνθουσιασμός τοῦ Κάλβου, Ἀθ. 1977, σ. 59 [ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ π. «Ὁ Ἑρμηνεύτης», τ. ΙΑ']), δὲν μοιάζει νὰ ἀνταποκρίνεται στὰ πράγματα.

Α. Μουσαντ Γ. Βουρμπου, Γερμανία

N. Σ. ΠΙΚΚΟΛΟΣ

ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΙΑΤΡΟΝ Γ. ΓΛΑΡΑΚΗΝ, ΕΠΙΣΤΡΕΦΟΝΤΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΠΑΤΡΙΔΑ

ΑΥΤΟΥ ΧΙΟΝ.

ΕΝ ΠΑΡΙΣΙΟΙΣ, Ζ' ΑΠΡΙΛΙΟΥ, ΑΩΚ'.

Φωστέρα ψυχῆς τ' ἔμειναι, νούσων τε ρυτίδα.

ΗΛΘΕ, Γλαράκη φίλτατε, ἡ ποθουμένη ὥρα!
 Εἰς τὴν πατρίδ' ἀναχωρεῖς μὲ τῶν Μουσῶν τὰ δῶρα.
 Πῶς οἱ γονεῖς σου λαχταροῦν! πῶς σε ποθεῖ ἡ πόλις!
 Πῶς οἱ πατέρες καὶ τροφεῖς τῆς νεολαίας ὅλης!
 Ὀμήλικες, συμπαικτωρες, καὶ παλαιοὶ σου φίλοι,
 Κυττάζουν πότε εἰς αὐτοὺς ἡ Δύσις θὰ σὲ στείλῃ.
 Γῶν Θεοπόμπων ἡ σποδὸς μὲ τὴν τῶν Ἀριστῶνων,
 Θεῶν Ὀμήρων λείψανα καὶ τραγικῶν ἱῶνων,
 'Σ τοὺς τάφους μ' ἀγαλλίασιν θέλουν ἀνασκιρτήσῃ
 Ὅταν εἰς τὰς ἀγκάλας τῆς ἡ Χίος σὲ κρατήσῃ.
 Ὡ πόσον εἶσαι ζηλωτὸς! Κῆποι τῶν Ἑσπερίδων,
 Γῇ, θάλασσα Ἑλληνικὴ, χοροὶ τῶν Ἑλληνίδων,
 Τὴν ὄψιν σου καὶ τὴν ψυχὴν θέλουν ὑπερευφραίνει,
 Ἐν ᾧ ἡμᾶς ξένος ἀὴρ καὶ ξένον φῶς μαραίνει.
 'Σ τὰ δάση μῆλων τῶν χρυσῶν ὅταν περιηγῇσαι,

Ἡ πρώτη σελίδα τῆς «τρίτης» ἐκδόσεως

Οἱ ἄλλες διαφορές, ὅσες ἐμφανίζονται στήν τρίτη ἔκδοση, εἶναι πιό χαρακτηριστικῆς καί, ἴσως, πιό σημαντικῆς: ἡ «ἰδιωτικῇ» ἔκδοση ἀπαλλάσσει τόν Πίκκολο ἀπό τήν ἀνάγκη νά ἐκφράζεται μέ ἀλληγορίες καί τοῦ ἐπιτρέπει νά ἀποκρυπτογραφῇ, ὁ ἴδιος, τὸ λόγο του. Οἱ διαφορές αὐτὲς εἶναι τρεῖς τὸν ἀριθμὸ¹⁴ καί στίς τρεῖς ἔχουμε τοὺς ἴδιους στίχους καί τὰ ἴδια νοήματα νά ἀποδίδονται μέ διαφορετικὰς λέξεις.

Στὸ ποίημα, ὅπως δημοσιεύτηκε στὸν Λόγιο Ἑρμῇ, οἱ ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καλοῦνται νά

... «ἔχωσιν πρὸ ὀφθαλμῶν, ὅς τὸν ἔνθεον ἀγῶνα
Ἑλλάδος τὴν ἀθάνατον τῆς παλαιᾶς εἰκόνα!».

Στὴν τρίτη ἔκδοση ὁ λόγος εἶναι, ἄμεσα, γιὰ τὴν δουλεία τῆς Ἑλλάδας καί ἡ προτροπὴ γίνεται πιό πιεστικὰ ἐπιτακτικῇ:

«Ἄς ἔχωσιν πρὸ ὀφθαλμῶν, καὶ νύκτα καὶ ἡμέρα
Τὴν πάλαι βασιλεύουσαν, δούλην δὲ νῦν μητέρα».

Στὸν Λόγιο Ἑρμῇ ὁ Πίκκολος προτρέπει τὸν Γ. Γλαράκη νά καλέσει τοὺς Ἕλληνας «εἰς ὑψηλὰς φροντίδας»:

«Μὲ φῶς κατὰλαμψε τὸν νοῦ! πύρωσε τὰς καρδίας!
Ἑμφύσησε τὸ ἅγιον πνεῦμα τῆς Εὐνομίας!»

Στὴν τρίτη ἔκδοση, μέ τὴν ἀλλαγὴ μιᾶς μόνο λέξης, τὸ ποίημα ἀποκτᾷ μιὰ διαφορετικὰ διάστασι:

«Μὲ φῶς κατὰλαμψε τὸν νοῦν! πύρωσε τὰς καρδίας!
Ἑμφύσησε τὸ ἅγιον πνεῦμα Ἑλευθερίας!».

Ἡ τρίτη, τέλος, διαφορὰ, σημειώνεται μέ τὴν ἀλλαγὴ ἑνὸς στίχου, ὁ ὁποῖος ἐκφράζει, ἐρμητικὰ στίς δύο πρῶτες ἐκδόσεις, μέ πολὺ μεγαλύτερη διαφάνεια στήν τρίτη ἔκδοση, τὴν στρατηγικὴ τοῦ διαφωτιστικοῦ κινήματος: ὅταν οἱ Ἕλληνας, ἐμπνευσμένοι ἀπὸ τὸ παράδειγμα τῶν ἀρχαίων καὶ γαλουχημένοι ἀπὸ τὸ «ἅγιον πνεῦμα» τῆς Εὐνομίας/Ἑλευθερίας θὰ ἔχουν ἐξουδετερώσει τὴ δεισιδαιμονία, τὴν ἀμάθεια καὶ τοὺς ἀνθρώπινους φορεῖς τους, τότε θὰ ἔχει φτάσει καὶ ἡ ὥρα τῆς ἀπελευθέρωσής τους:

«Τότε Ἡρώων αἰ ψυχὰι ὅς αὐτοὺς θὰ μετοικήσουν,
Υἱδρας, Προκρούστας, Σκίρωνας, Χιμαίρας θ' ἀφανίσουν»,

14. Μία τέταρτη ὑπάρχει στὸ motto πού προτάσσεται στὸ ποίημα: «Φωστῆρα ψυχῆς τ' ἔμεναι, ἀλκτῆρά τε

νούσων» (Λόγιος Ἑρμῆς). «Φωστῆρα ψυχῆς τ' ἔμεναι, νούσων τε ρυτῆρα» (τρίτη ἔκδοση).

δημοσιεύει ο Πίκκολος στὸν Λόγιο Ἑρμῆ, γιὰ νὰ ξεκαθαρίσει τὰ πράγματα στὴν τρίτη ἔκδοση, ἀπὸ τὴν ὁποία τὰ μυθολογικὰ τέρατα ἐξαφανίζονται, γιὰ ν' ἀφήσουν, στὴ θέσῃ τους, ἕνα στίχο ποὺ ἀποδίδει εὐθέως τὸ ἐπαναστατικὸ μήνυμα:

«Τότε Ἡρώων αἱ ψυχαὶ 'ς αὐτοὺς θὰ μετοικήσουν
Καὶ τρόπαια κατὰ λαῶν βαρβάρων θ' ἀναστήσουν»¹⁵.

Ἡ δημοσίευση τοῦ ποιήματος καί, ἰδιαίτερα, οἱ φιλελεύθερες διατυπώσεις ποὺ βρίσκονται στὴν τρίτη ἔκδοσή του, προκάλεσαν τὴν ἄμεση ἀντίδραση, στὴν Κωνσταντινούπολη, τοῦ σιναῖτη Ἰλαρίωνα, πρόσωπου σημαντικοῦ, περιβλημένου, ἐκείνην ἀκριβῶς τὴν ἐποχὴ, μὲ ἐξαιρετικές ἀρμοδιότητες γιὰ τὸν ἔλεγχο τῆς πνευματικῆς ζωῆς καὶ γιὰ τὴν διαμόρφωση τῆς πολιτικῆς τοῦ Πατριαρχείου στὰ θέματα τῆς παιδείας. Γιὰ τὶς ἀντιδράσεις αὐτὲς μᾶς πληροφορεῖ, μὲ πολλὲς λεπτομέρειες, τὸ γράμμα τοῦ Πίκκολου ποὺ ἀκολουθεῖ.

Τὸ γράμμα εἶναι ἀχρονολόγητο καὶ ἀνυπόγραφο· δὲν σημειώνεται, ἐπίσης, τὸ ὄνομα τοῦ ἀποδέκτη. Ὅτι ἀποστολέας εἶναι ὁ Πίκκολος συνάγεται ἀπὸ τὸ περιεχόμενο ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ σύγκριση τοῦ γραφικοῦ χαρακτήρα μὲ ἄλλα γνωστὰ αὐτόγραφα τοῦ ἐπιστολογράφου. Ἡ ἀπουσία προσφώνησης καὶ ὑπογραφῆς θὰ πρέπει νὰ σημαίνει, βέβαια, ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἀντίγραφο ποὺ εἶχε κρατήσει ὁ Πίκκολος καὶ τὸ ὁποῖο πέρασε, ἀργότερα, στὰ χέρια τοῦ φίλου του Θεόκλητου Φαρμακίδη.

15. Ὅταν, ἀργότερα, ὁ Πίκκολος ξαναδημοσίεψε τὸ ποίημα στὴ συλλογὴ τοῦ *Φιλομούσου Πάρεργα* (Παρίσι 1838, σ. 297-309) προτίμησε τὸ κείμενο τῆς τρίτης ἔκδοσης ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ εἶχε παρουσιάσει στὸν Λόγιο Ἑρμῆ, παραλείποντας, μόνον, δύο στίχους («Τὸν πάντων κάλλιστον Θεὸν φωστήρα τῆς ἡμέρας/Ἡ Μνημοσύνης τὰς ἀγνὰς ἐννέα θυγατέρας;») ποὺ ὑπῆρχαν στὶς ἐκδόσεις τοῦ 1820. Κανένα σχόλιο στὴν ἔκδοση τοῦ 1838 δὲν ἔρχεται νὰ ἐπεξηγήσει τὴν περιπέτεια τοῦ 1820. Στὴν τρίτη ἔκδοση στηρίχτηκε καὶ ἡ γαλλικὴ μετάφραση τὴν ὁποία δημοσίεψε, συνοδευμένη καὶ ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ κείμενο, ὁ Α.Ρ.Φ. Guerrier de Dumast, σὰν ἐπίμετρο στὸ ἔργο του *Chios, la Grèce et l'Europe...*, Πα-

ρίσι 1822 (γιὰ τὸ βιβλίον αὐτὸ τοῦ Dumast ὁ Hase δημοσίεψε ἐκτεταμένην κριτικὴν στὸ «*Journal Asiatique*», τ. II, 1823, σ. 53-57, ὅπου συγκρίνει τὴν ποιητικὴ ἀξία τοῦ ἔργου τοῦ Πίκκολου σὲ σχέση μὲ τὴ γαλλικὴ μετάφραση· ἡ πλάστιγγα κλίνει πρὸς τὴ μεριά τοῦ γάλλου μεταφραστῆ). Ἡ γαλλικὴ μετάφραση περιλήφθηκε καὶ στὰ *Φιλομούσου Πάρεργα*. Τὸ ἑλληνικὸ κείμενο ἀπαντᾷ συχνὰ σὲ Ἀνθολογίες τοῦ 19ου αἰῶνα.— Ἡ σχετικὰ πρόσφατη βουλγαρικὴ μετάφραση τοῦ ποιήματος τοῦ Πίκκολου ἀπὸ τὸν Μ. Stojanov (στὸν συλλογικὸ τόμο *Dr. N. S. Piccolos, Σόφια* 1968, σ. 213-216) στηρίζεται στὴ διγλωσση ἔκδοση τοῦ Guerrier de Dumast τοῦ 1822.

Τὰ στοιχεῖα, ὅσα παρέχει τὸ γράμμα, ἀρκοῦν γιὰ μία, κατὰ προσέγγιση, χρονολόγησή του: 1820, ὅπως δὴποτε, μετὰ τὴν πρώτη Αὐγούστου, ὅποτε χρονολογεῖται ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Πίγκολου «πρὸς τινὰ φίλον μου Κωνσταντινουπόλιν», τῆς ὁποίας ἀποσπάσματα μεταφέρονται στὸ κείμενο ποὺ δημοσιεύεται ἐδῶ. Στὴν πραγματικότητά ἔχουμε μπροστὰ μας δύο γράμματα καὶ μιὰ σάτιρα: ὁ Πίγκολος γράφει σὲ κάποιον γνωστό του καί, ὕστερα ἀπὸ τὶς πρώτες γραμμές, ὅσες χρειάζονται γιὰ νὰ εἰσαχθεῖ τὸ θέμα, ἀντιγράφει ἄλλη ἐπιστολὴ τοῦ, πρὸς Κωνσταντινουπόλιν φίλου του. Ἡ δευτέρα αὐτῇ ἐπιστολῇ σχολιάζει τὶς πρώτες ἀντιδράσεις τοῦ Ἰλαρίωνα γιὰ τὴν ὁδὴ στὸν Γλαράκη. Συνεχίζοντας τὸ γράμμα τοῦ πρὸς τὸν πρῶτο ἀποδέκτη, ὁ Πίγκολος παρεμβάλλει πληροφορίες ποὺ ἀντλεῖ ἀπὸ γράμμα ποὺ ἔφτασε στὸ Παρίσι ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, μὲ περισσότερες εἰδήσεις γιὰ τὶς ἀντιδράσεις τοῦ Ἰλαρίωνα· τὸ τελευταῖο, καὶ ἐκτενέστερο τμήμα τῆς ἐπιστολῆς, ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα σατιρικὸ κείμενο τοῦ Πίγκολου, τὸ ὁποῖο, ὅπως σημειώθηκε ἤδη, ἀνετὰ θὰ μπορούσε νὰ αὐτονομηθεῖ ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα καὶ νὰ κυκλοφορήσει μόνο του, πράγμα ποὺ δὲν ἀποκλείεται καὶ νὰ ἔγινε. Τὸ ὑστερόγραφο ποὺ ἀκολουθεῖ μεταφέρει, ἀπὸ «ἄλλο γράμμα ἀπὸ Κωνσταντινούπολιν», νέες εἰδήσεις, σχετικές, αὐτῇ τῇ φορᾷ, μὲ τὴν ἐπιβολὴ λογοκρισίας στὰ βιβλία ποὺ κυκλοφοροῦν στὴν Πόλη.

Ὅλα αὐτὰ μᾶς ὀδηγοῦν πρὸς τὸν Σεπτέμβριο ἢ Ὀκτώβριο τοῦ 1820 ποὺ εἶναι καὶ ὁ πιθανότερος χρόνος συγγραφῆς τῆς ἐπιστολῆς καὶ τῆς σάτιρας τοῦ Ν. Πίγκολου¹⁶. Δὲν διαθέτω, δυστυχῶς, στοιχεῖα ποὺ θὰ ἐπέτρεπαν τὴν ταύτιση τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἄλλου ἀπὸ τοὺς δύο ἀποδέκτες τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Πίγκολου, οὔτε τῶν προσώπων ποὺ γράφουν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Ἰσως ἓνα ἀπὸ ὅλα αὐτὰ τὰ πρόσωπα νὰ εἶναι ὁ κωνσταντινουπολίτης Στέφανος Κανέλλος, στενὸς φίλος τοῦ Πίγκολου ἐκεῖνα τὰ χρόνια.

Τὸ γράμμα τοῦ Ν. Πίγκολου¹⁷:

Σᾶς ἔγραφα τὰ παθήματα τοῦ ποιηματίου μου μὲ τὴν προεξέτασιν τοῦ Β. πλὴν ἐκεῖνα ἦσαν παιγνίδια. Ἀκούσατε τώρα θαύματα, καὶ μεγάλα θαύματα. Ἔστειλα τινὰ ἀντίτυπα αὐτοῦ εἰς τοὺς ἐν Κωνσταντινупόλει φίλους μου. Ἐτυχε νὰ τὸ ἴδῃ ὁ Ἅγιος Ἡγούμενος Ἰλαρίων καί,

16. Ὁ Πίγκολος ἀναφέρεται στὴν ἔκδοσιν, «πρὸ ὀλίγων ἐβδομάδων», τῆς Δ' Ραψωδίας τῆς Ἰλιάδας ἀπὸ τὸν Κοραῆ. Στὰ μέσα Ἰουλίου τὸ βιβλίον βρισκόταν στὸ τυπογραφεῖο καὶ ὁ Κοραῆς περίμενε ὅτι θὰ κυκλοφορήσει «μετ' ὀλίγας ἡμέρας» (Ἐπιστολαί, ἔκδ. Δαμαλά, τ. Γ', σ. 450). Ἀγγελία ὅτι κυκλοφόρησε δημοσιεύτηκε στὸ π. «Ἑρμῆς ὁ Λόγιος», τῆς 1 Ὀκτωβρίου 1820, σ. 599-600. Σημειώσω, ἐπίσης, ὅτι ἓνα γράμμα ἀπὸ τὴν Κωνσταντι-

νούπολη, μὲ πληροφορίες γιὰ τὰ θέματα στὰ ὁποῖα ἀναφέρεται καὶ ὁ Πίγκολος, εἶναι χρονολογημένο: 25 Αὐγούστου 1820· βλ. π. «Μέλισσα», τ. Γ', 1821, σ. 274-275.

17. Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη, Τμήμα χειρογράφων: Ἀρχεῖο Θεοκλήτου Φαρμακίδου (φάκ. 36). Στὴν ἔκδοσιν τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Ν. Πίγκολου, καθὼς καὶ ἐκείνης τοῦ Σ. Π. ποὺ ἔπεται, ἀκολουθῶ τὴ γραφὴ καὶ τὴ στίξιν τοῦ χειρογράφου.

ἐδαιμονίσθη, καὶ ὕβρισεν ἅπειρα ὅλους τοὺς ἐν Παρισίοις σπουδάζοντας. Ἐμένα δὲ κ' ἐφοβέρισε νὰ μὲ προδώσῃ εἰς τὴν Πόρταν. Ἐγέλασα διὰ τὴν μανίαν τοῦ Ἀρίου καὶ γελῶν ἔγραψα τὰ ἐξῆς πρὸς τινὰ φίλον μου Κωνσταντινοπολίτην (Αὐγούστου α').

«Μανθάνω ὅτι ἡ λέξις ἐλευθερία καὶ τὰ κατὰ βαρβάρων λαῶν τροπαια ἐδυσσεύστησαν πολλὰ τὸν Κύριον Ἰλαρίωνα. Μὲ κακοφαίνεται διὰ τοῦτο μ' ὅλον ὅτι τὴν ἀλήθειαν σᾶς λέγω, μήτε τὴν Πανοσιολογιότητά του, μήτε ἄλλον ὁμογενῆ ἐφантаζόμην νὰ πειράξω μὲ ταύτας τὰς λέξεις. Πλὴν ἀδύνατον νὰ εὐαρεστήσῃ τις εἰς ὅλους, καὶ μωρὸς εἶναι ὅστις τὸ ἐλπίζει. Καθένας εἰς τοῦτον τὸν κόσμον ἔχει τὴν ὁρεξίν του. Ἄλλος ἀγαπᾷ τὴν ἐλευθερίαν, ἄλλος τὴν δουλείαν. Οἱ ἐδικοί μου στίχοι δὲν ἀναγκάζουν τὸν Κύριον Ἰλαρίωνα νὰ ἀλλάξῃ ὁρεξίν. Διὰ τί λοιπὸν νὰ δογίζεται τόσον καὶ νὰ φοβερίζῃ νὰ μὲ προδώσῃ εἰς τὴν Πόρταν; Πῶς ἡμποροῦσα ἐγὼ, κατοικῶν εἰς τὴν ἄλλην ἄκραν τῆς Εὐρώπης, νὰ ἡξεύρω τὴν ὁρεξίν τοῦ Κυρίου Ἰλαρίωνος, τὸν ὁποῖον μήτε ἐγνώρισα; καὶ ἂν τὴν ἡξεύρα, ἦτον δίκαιον ν' ἀφῆσω τὴν ἐδικήν μου διὰ τὴν ἐδικήν του. Ἄν ἡ Πανοσιολογιότης του ἔχῃ τὸ δικαίωμα νὰ φρονῇ ὅπως θέλει, διατὶ νὰ μὴ τὸ ἔχουν ὅλοι; ἢ πόθεν τὸ ἔλαβε μόνος διὰ μόνον τὸν ἑαυτὸν του καὶ μ' ἐξουσίαν ἀκόμη νὰ βιάξῃ τοὺς ἄλλους νὰ συμφωνοῦν μὲ τὴν γνώμην του; Ἀλλὰ τοιαύτην ἐξουσίαν ἢ τοιοῦτον προνόμιον, οὔτε ὁ κραταιότατος ἡμῶν Σουλτᾶνος (οὗ τὰ ἔτη εἶσαν πάμπολλα), οὔτε ἄλλος κανεὶς ἡμπορεῖ νὰ τὸν δώσῃ. Ἐπειτα, ἂν τὸν δυσσεύσῃ ὁ ἔπαινος τῆς ἐλευθερίας, ποῖος τὸν ἐμποδίζει νὰ γράφῃ λόγον αὐτῆς, καθὼς ποτε ὁ ἐν μακαρίᾳ τῇ λήξει Ἀθανάσιος ὁ Πάριος, καὶ ἐγκώμιον τῆς δουλείας, καθὼς τῆς μωρίας ὁ Ἐρασμος; Τοῦ Θεώου τὰ προγυμνάσματα εἶναι ἀνοικτά, οἱ κοινοὶ τόποι ἔτοιμοι, ὁ Ἑρμογένης προχειρότατος. Δὲν εἶναι τοῦτο ἀπλούστερον καὶ συντομώτερον παρὰ νὰ ταράττῃ τὴν ὁσίαν χολήν του καὶ νὰ κινδυνεύῃ νὰ λιγνέσῃ, φωνάζων καὶ κινούμενος κατὰ ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι μὴδ' ἐφαντάσθησαν νὰ τὸν βλάψουν;

»Οὔτε ὁ Κύριος Ἰλαρίων, οὔτε ἄλλος κανεὶς ἔχει δικαίωμα νὰ κρίνῃ πολιτικῶς τὸ ποιημάτιόν μου, διότι αὐτὸ δὲν εἶναι δημόσιον. Ἐτυπώθη μὲν, ἀλλ' εἰς μόνους τοὺς φίλους ἐμοιράσθη. Δημόσιον εἶναι τὸ ἐκδεδομένον εἰς τὸν Α. Ἐρμιῆν, καὶ ὅστις εὖρη εἰς τοῦτο τὴν εἰκόνα του, ἃς φωνάξῃ, ἃς φοβερίσῃ, ἃς κατηγορήσῃ, ἃς γράφῃ, ἃς κάμῃ ὅτι θέλει.»

Ἄλλὰ δὲν εὐχαριστήθη μόνον εἰς ὕβρεις ὁ Ἰλαρίων. Ἰδοὺ τί γράφει τις ἀπὸ Κωνσταντινουπόλιν πρὸς φίλον του ἐδῶ διατρίβοντα. «Ὁ Ἰλαρίων, διορισθεὶς θεωρὸς τῆς τυπογραφίας, καὶ λαβὼν ὑπογραφὴν ὅτι θὰ τὸν δώσουν τὴν τυχοῦσαν ἐπαρχίαν, ἔγεινεν ἀπὸ τῶρα δεσπότης δεσποτι-

κώτατος. Ἔδωκε γνώμην νὰ παιδευθοῦν μὲ ποινὴν θανάτου πέντε ἔξ ἀπὸ τοὺς θέλοντας νὰ ἐνσπείρουν ἐπανάστασιν, διὰ νὰ σωφροнисθοῦν οἱ ἄλλοι. Ἰδὼν εἰς τὸ πρὸς Γλαυράκην ποιημάτιον τοῦ Πικκόλου τὴν λέξιν Ἑλευθερία, ἐμάνη καὶ εἶπεν ὅτι θέλει φέρει τὸν Κοραῆν σιδηροδέσμιον.»

Ἐφριξα, ὁμολογῶ, καὶ ἀκόμη φρίττω ἀναγινώσκων τὴν περιοκοπὴν ταύτην, ὅχι ἀπὸ φόβον, ἀλλ' ἀπὸ ἀπερίγραπτον ἀγανάκτησιν. Ἡκούσθη ποτὲ μεγαλητέρα κακία μὲ περισσοτέραν θρασύτητα ἐνωμένη; Νὰ φέρῃ τὸν Κοραῆν σιδηροδέσμιον!!! Καὶ τίς εἶναι ὁ προσφέρων τοιαύτην ἀπειλήν; Πατριάρχης; Δραγομάνος; Βεζίρης; Ὁχι· ἀλλὰ μοιχὸς τῆς Ἐκκλησίας, ἱερεὺς χρεωκόπος, μὲ παντοίας ἀνοσιουργίας μολυσμένος, καὶ κατὰ θεῖαν παραχώρησιν, γλωτωμένος ἀπὸ τὸ κάτεργον. Τοιοῦτος ἄνθρωπος νὰ φθάσῃ νὰ φοβερίζῃ νὰ φέρῃ σιδηροδέσμιον τὸν Κοραῆν, καὶ νὰ σφάζῃ τοὺς λογίους!... Θεέ μου! εἰς τί καταντήσαμεν;... Καὶ εἰς ποῖον νὰ ἐλπίσῃ τις πλέον; εἰς ποῖον κοινόν; εἰς ποίαν σύνοδον; ποῖον ἡγεμόνα; Ποῖος λόγιος θέλει ὑπομείνῃ τοιαύτην μάστιγα, χειροτέραν καὶ πυρκαϊᾶς καὶ θανατικοῦ καὶ Τούρκων; Ἄν ὁ μιαρὸς καὶ ἱερόσυλος εἶχεν ἀξίωμα Ἀρχιερέως (τὸ ὁποῖον εἶναι βέβαιον ὅτι θέλει ἀπολαύσῃ εἰς ἀνταμοιβὴν τῆς κακουργίας του), ἢ Πατριάρχου (τὸ ὁποῖον, ὅσον φρικτὸν καὶ ἂν εἶναι νὰ νοήσῃ τις, δὲν εἶναι κατὰ δυστυχίαν ἀδύνατον) πάλιν βέβαια δὲν ἤμποροῦσε νὰ ἐκτελέσῃ τὴν κατὰ τοῦ Κοραῆ ἀπειλήν του. διότι τὸν Κοραῆν μήτε ὁ Σουλτάνος ἤμπορεῖ νὰ ἐγγίσῃ. Πόσῃ ὁμως ἀτιμίαν καὶ βλάβην μὲ ἄλλα μέσα ἤθελε φέρῃ εἰς τὸ γένος, καὶ τί ἤθελε κάμει τοὺς κατ' ἐμὲ καὶ ὑπὲρ ἐμὲ ἀναγκασμένους νὰ ζήσωμεν εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἀφήνω νὰ τὸ στοχασθῇτε.

Τὸ ποιημάτιόν μου, ὁποῖον τὸ εἶδεν αὐτός, εἶναι ἀληθῶς ἀνέκδοτον. Ἐάν, ἀντὶ ἑκατὸν ἀντιτύπων ἐμοίραζα τόσα ἀντίγραφα εἰς τοὺς φίλους μου, τί εἶχε νὰ γανγίσῃ; Ἐπειτα πόθεν ἡ τόση λύσσα κατὰ τῆς λέξεως Ἑλευθερία, ἐν ᾧ καὶ εἰς τὰ καπηλεῖα τῆς Κωνσταντινουπόλεως ψάλλουν

Δεῦτε παῖδες τῶν Ἑλλήνων

Ἄνδρες φίλοι τῶν κινδύνων,

Ἡ Πατρίς σᾶς προσκαλεῖ.

.....

Σάλπιγγα ἐλευθερίας

Πανταχοῦ διαλαλεῖ

Ἑλλήνες, ἄγωμεν, κ.τ.λ., κ.τ.λ.

Πρὸς τούτοις, τί ἔχει νὰ κάμει ὁ Κοραῆς μὲ τὸ ποιημάτιόν μου; εἶναι ὑπεύθυνος αὐτός δι' ὅσα γράφουν οἱ σπουδάζοντες εἰς Παρισίους;

Ποῖος νόμος τὸ προστάζει; ποῖα δικαιοσύνη τὸ συγχωρεῖ; Δὲν εὐχαριστοῦνται οἱ ἐχθροὶ τοῦ γένους μὲ ὅσα τὸν βλασφημοῦν διὰ τὰ ἰδιά του συγγράμματα, ἀλλὰ θέλουν νὰ τὸν προσάπτουν καὶ τῶν ἄλλων τὰ ἀληθινὰ ἢ φαινόμενα πταίσματα; Ἀφ' οὗ ἐκένωσαν τὸ ποτήριον τῆς πικρίας εἰς τὸ γῆρας του, δὲν μένει ἄλλο παρὰ νὰ στείλουν κανένα πιστὸν ὁπαδὸν τοῦ Ἰλαρίωνος, διὰ νὰ τὸν κεράσῃ τὸ κῶνιον, ἐπειδὴ σιδηροδέσμιον δὲν ἤμπορουν νὰ τὸν φέρουν, διὰ νὰ τὸνβάλουν εἰς τὸν φοῦρον.

Οἱ ἀλλογενεῖς μᾶς κατηγοροῦν ὅτι ἀπεκτηνώθημεν τόσον ὥστε οὐδὲ φανταζόμεθα καλητέραν κατάστασιν, ἀλλὰ κλινόμεν ἐκουσίως τὸν ἀχέ-να εἰς τὸν ζυγόν, στέργομεν τὰς ἀλύσεις, τὰς ἀδικίας, τὰς ὕβρεις, τὰς μαστιξείας, καὶ τρέχομεν εἰς τὸ μακελλεῖον χωρὶς καὶ νὰ στενάξωμεν. Εἶχα νὰ προσφέρω καὶ εἰς ἀλλογενεῖς τὸ ποιημάτιόν μου κ' ἐφιλοτιμήθην νὰ δείξω ὅχι ὅποια μᾶς ἀποδίδουν φρονήματα. Ἄν τοῦτο εἶναι ἀμάρτημα, ὁμολογοῦμαι διόλου ὑπεύθυνος. Πρὶν ὅμως κόψῃ τὴν κεφαλὴν μου ὁ Ἰλαρίων, ἂν ἦσαν κοῖται καὶ μ' ἐσυγχωρεῖτο νὰ τοὺς ὁμιλήσω, ἤθελα τοὺς εἰπεῖ τὰ ἐξῆς.

«Ἐγὼ ἀποθνήσκω εὐχαριστημένος· πρὶν ὅμως ὑπάγω εἰς τὸν τόπον τῆς καταδίκης, σᾶς ζητῶ μίαν χάριν. Δὲν εἶναι ἀμφιβολία ὅτι, ὡς Τ... κάμνετε καλὰ νὰ μὲ θανατώσετε. Ἀλλ' ὁ προδότης μου εἶναι ἀράγε ἄξιος νὰ ζῇ; ὅχι βέβαια. Πόθεν ἐκινήθη αὐτὸς νὰ μὲ προδώσῃ; Ἀπὸ ἀγάπην πρὸς ἐσᾶς; Μὴ τὸν πιστεύετε, διότι τί καλὸν τὸν ἐκάματε, ἢ τί καλὸν δύναται νὰ ἐλπίσῃ; Δὲν ἠξεύρει αὐτὸς πόσον ἐνθουμείσθε τὰς εὐεργεσίας καὶ πῶς τὰς ἀνταμοίβετε; Ἀπὸ μῖσος πρὸς ἐμέ; Οὔτε τοῦτο, διότι οὔτε τὸν ἐγνώριζα, οὔτε μ' ἐγνώριζεν. Ἀπὸ κακίαν λοιπόν, μόνον ἀπὸ κακίαν καὶ δίψαν αἵματος ἐκινήθη κατ' ἐμοῦ. Μ' ἐγκαλεῖ ὅτι δὲν σᾶς ἀγαπῶ καὶ δὲν θέλω τὸ καλὸν σας. Ἀλήθειαν λέγει, δὲν τὸ ἀρνοῦμαι. Ὅστις ἀγαπᾷ τοὺς ἀδελφούς του, μισεῖ φυσικὰ τοὺς τυράννους των. Χρέος μου ἦτον νὰ σᾶς μισῶ, κ' ἐπλήρωσα τὸ χρέος μου. Δὲν ἔπαισα μήτε εἰς τὴν φύσιν, μήτε εἰς τὴν θρησκείαν, μήτε εἰς τὴν πατρίδα μου, ἀλλ' ἐξ ἐναντίας καταδικάζομαι εἰς θάνατον ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς αὐτῶν, διὰ τὴν πρὸς αὐτοὺς πίστιν, τὸν ζῆλον καὶ τὴν ἀγάπην. Ἄν ὁ προδότης μου ἦτον Τ..., δὲν εἶχα παντάπασι νὰ παραπονεθῶ. Ἀλλ' αὐτὸς ἀπὸ Γραικὸν γεννημένος, μὲ Γραικὸν ἀναθραμμένος καὶ Γραικικῆς θρησκείας ἱερεὺς, κατηγορεῖ Γραικὸν δι' ὅσα ἐπρεπε νὰ τὸν ἐπαινῇ καὶ τὸν παραδί-δει εἰς θάνατον, ἐν ᾧ τὸ χρέος του ἀπαιτοῦσε νὰ τὸν σώσῃ κινδυνεύον-τα. Τί ἠθέλητε στοχασθῇ, ὦ Τ... κοῖται, ἂν τις μολλὰς ἐπροδίδε τι-νὰ Τ... εἰς τοὺς Μοσκόβους; Ἡθέλετε φοῖξε βέβαια. Ἡθέλετε τὸν ὀνομάσει κάκιστον, ἄπιστον, μιαιόν, τέρας τῆς φύσεως. Τοιοῦτον τέρας

εἶναι ὁ προδότης μου, καί, ὡς ἄνθρωποι καὶ σεῖς, χρεωστεῖτε νὰ ἐλευθερώσετε τὴν ἀνθρωπότητα ἀπὸ τὸ ἀτιμάζον αὐτὴν τέρας. Τί δὲν θέλει τολμήσει, ποίαν παρανομίαν, ποίαν κακουργίαν θέλει φοβηθεῖ, ὅστις ἐπρόδωκε τὸν ἀδελφόν του; Σήμερον σᾶς ὠφελεῖ, αὔριον θέλει σᾶς βλάψει, ἂν ἀπατώμενοι τὸν ἐμπιστευθῇτε. Καὶ Τ... ἂν γείνη, μὴ τὸν ἐμπιστεύετε, διότι εἶναι φανερὰ ἄθεος, καὶ θέλει παίξει τὸν Μωάμεθ, καθὼς ἔπαιξε τὸν Χριστόν. Μάστουρας ἔχω ὅλους τοὺς Κωνσταντινουπολίτας ὅτι ἔφαγε πεντακόσια πουργία τοῦ Σιναϊτικοῦ μετοχίου, ἡγούμενος ὢν αὐτοῦ, καὶ τὰ κατεσπάθησεν... εἰς τίνα καὶ ὁποῖα ἐντρέπομαι νὰ εἰπῶ.

»Βλέπετε, ὦ Κριταί, ὅτι δὲν ζητῶ ἀπολογίας διὰ ν' ἀποφύγω τὸν θάνατον. Εὐτυχίαν μου νομίζω ν' ἀποθάνω διὰ τὴν πατρίδα. Μίαν μόνον λύπην ἔχω, καὶ μόνον μίαν παρηγορίαν σᾶς ζητῶ. Ἡ λύπη μου εἶναι ὅτι ἀποθνήσκω προδομένος ἀπὸ Γραικόν, καὶ ἡ ψυχὴ μου θέλει παρηγορηθῇ εἰς τὸν ἄλλον κόσμον, ἂν καθαρίσετε τὴν γῆν ἀπὸ τοῦτον τὸν ἀλιτῆριον.»

Τοιαῦτα ἤθελα εἰπεῖ πρὸς Τ... κριτάς. Πρὸς Ἑλληνας δὲ καὶ χριστιανούς, ὅχι ἐναγόμενος, ἀλλὰ, ἐνάγων, ἤθελα προβάλλει τὰ ἐξῆς.

Α') νὰ καθαιρεθῇ ὁ Ἰλαρίων ἀπὸ τὴν Ἱερουσόλην, ὡς ἱερόσυλος κτλ. κτλ.

Β') νὰ κηρυχθῇ ἄτιμος, ὡς ὑβρίσας καὶ συκοφαντήσας ἄνδρα σεβάσιμον διὰ τὴν σοφίαν καὶ ἀρετὴν, γέροντα ἐβδομηκονταετῆ, τιμήσαντα καὶ τιμῶντα, ὠφελήσαντα καὶ ὀφελοῦντα τὴν πατρίδα καὶ διότι ὑβρίζων καὶ συκοφαντῶν τοὺς σπουδάζοντας πρὸς ὠφέλειαν αὐτῶν νέους προπηλακίζει τοὺς προστάτας καὶ βοηθοὺς αὐτῶν ἡγεμόνας.

Γ') νὰ μὴ λέγεται Ἑλλήν ἢ Γραικός, ὡς ἀνάξιος τοῦ ὀνόματος.

Δ') κἀνένας Ἑλλήν νὰ μὴ τὸν χαιρετᾷ, μήτε νὰ ὀμιλῇ, μήτε νὰ τρώγῃ καὶ νὰ πίνῃ, ἐν ἐνὶ λόγῳ, νὰ μὴ συγκοινωνῇ κατ' οὐδένα τρόπον μὲ αὐτόν· ἀλλὰ καθεὶς νὰ τὸν ἀποστρέφεται ὡς ἐχθρὸν τῆς πατρίδος, ὡς προδότην καὶ . . . . .

Ἄν εἴχαμεν νόμους καὶ κριτάς, δὲν ἤθελε μὲ εἶναι δύσκολον ν' ἀποδείξω ταῦτα τὰ κεφάλαια. καὶ ὁ κακοῦργος δὲν ἤθελεν ἐκφύγει τὰς δικαίας ποινάς, καθὼς ἄλλοτε τὸ κάτεργον. Ἄλλ' ἐπειδὴ, κρείττονι εὐδοκίᾳ (κατὰ Κοδρικᾶν), ἀπ' ὅλα ἐκεῖνα εἵμεθα στερημένοι, ἂν εἴχῃ τινα δύναμιν, ἤθελα τὴν μεταχειρισθῇ ὅλην διὰ νὰ παύσω τὸ ἀνδράποδον ἀπὸ τὸ νὰ καταισχύνῃ τὸ γένος, καὶ νὰ ἐμποδίσω τὸ ἐτοιμαζόμενον εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ τοὺς Χριστιανούς σκάνδαλον. Ἐὰν δὲ κατὰ δυστυχίαν, ἤμην ἐχθρὸς τοῦ κλήρου καὶ τῆς θρησκείας καὶ τῆς παιδείας, τίποτε σφοδρότερα δὲν ἤθελα ἐπιθυμήσει καὶ ἐνεργήσει παρὰ τὸν προβιβασμὸν καὶ θρίαμβον τοῦ Ἰλαρίωνος.

Ταῦτα, πολλὰ μὲν πρὸς μῆκος ἐπιστολῆς, ὀλιγώτερα δὲ πρὸς πέλαγος τῶν σκέψεων, τὸ ὁποῖον ἀνοίγει ἡ συντόμως τοῦ Ὁμάρ Ἰλαρίωνος νομοθεσία. Ἀλλὰ καιρὸς εἶναι νὰ παύσω. ἡ ἀγανάκτησις σκοτίζει τοὺς ὀφθαλμοὺς μου, καὶ δὲν μὲ ἀφίνει δύναμιν νὰ γράψω περισσότερα. Ἀρκεῖ νὰ ἀναφέρω πάλιν γυμνοὺς τοὺς λόγους τοῦ ἀνθρωποφάγου Ἰγκυσίτωρος. «Κατὰ τὸ 1820 ἔτος, πατριαρχεύοντος μὲν τοῦ Γρηγορίου, διερμηνεύοντος δὲ τοῦ Ἰωάννου Καλλιμάχη, ἡγεμονεύοντος δὲ τοῦ μὲν Μιχαὴλ Σούτζου ἐν Μολδαβίᾳ, τοῦ δὲ Ἀλεξάνδρου Σούτζου ἐν Βλαχίᾳ, ὁ Συναίτης Ἰλαρίων ἔδωκε γνώμην νὰ τιμωρηθῶσι μὲ θάνατον πέντε ἐξ σπουδασταὶ καὶ ἠπειλήσῃ νὰ φέρῃ τὸν Κοραῖν σιδηροδέσμιον».

Προσθ. Ἄλλο γράμμα ἀπὸ Κωνσταντινούπολιν, ἐπίσης ἀξιόπιστον, δηλοποιεῖ ὅτι «ὁ Ἅγιος Μουλαρίων ἐνήργησε νὰ δοθῇ Πατριαρχικὴ προσταγὴ εἰς τοὺς βιβλιοπώλας νὰ μὴ πωλοῦν κἀνὲν βιβλίον, πρὶν τὸ δεῖξωσιν εἰς τὴν Πανοσιότητά του». Ἡ inquisition εἶναι τώρα τελεία. Τίποτε εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν δὲν ἠμπορεῖ νὰ τυπωθῇ, μήτε νὰ πωληθῇ, ἂν δὲν προεξετασθῇ ἀπὸ τὸν Ἰλαρίωνα. Ἐλπίζω ὅτι, μὲ ὅλας τὰς ὑποσχέσεις τοῦ θεωροῦ τῆς τυπογραφίας σοφοῦ Ἰλαρίωνος, κἀνεις λόγιος, ἄξιος τούτου τοῦ ὀνόματος, δὲν θέλει στέρξει νὰ παραδώσῃ τὸ σύγγραμμά του εἰς τὰ ψαλίδια τῆς παμμαροῦότητός του. Ἡ φήμη ἐκήρυξε παντοῦ τὴν προᾶρτητα καὶ φιланθρωπίαν του. Ὅσον διὰ τὴν πούλησιν, οἱ μὲν ἐκδίδοντες ὀλίγον ζημιώνονται, ἂν δὲν ἀγοράζωσιν οἱ Κωνσταντινουπολῖται. Οὐδοι δέ, πειθόμενοι εἰς τὰς προσταγὰς τοῦ Ἰγκυσίτωρος, δὲν κερδαίνουσι βέβαια. Ἀλλ' εἶναι ἄρα γε τόσον τυγλοὶ καὶ εὐήθεις οἱ Βυζάντιοι, ὥστε νὰ διαβουκολῶνται ἀπὸ Ἰλαρίωνας; καὶ ἐπειδὴ τὸ δεῖνα βιβλίον εἶναι ἐμποδισμένον εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, εἶναι δύσκολον νὰ τὸ φέρῃ τις ἄλλοθεν; Ὡ τῆς κακῆς μωρίας, καὶ μωρᾶς κακίας! Ἰλαρίων θέλει κατορθώσῃ ὅτι δὲν ἐδυνήθησαν μήτε τῶν Ἰησονιτῶν αἱ πινουργίαι, μήτε τῶν Παπῶν οἱ κεραννοί, μήτε αἱ πολυχρόνιοι πυρεαὶ τῶν ἰγκυσιτόρων!!... Μόνον βέβαιον ἀποτέλεσμα τῆς μανίας του θέλει εἶναι καταισχύνῃ διὰ τὸ γένος, ἂν αὐτὸ ὑποφέρῃ τὴν τυραννίαν του. καὶ δὲν τὸν ἀπαρηθῇ αὐτὸν καὶ τὰ ἔργα του δημοσίᾳ μὲ τὴν πρόεπουσαν ἀποστροφὴν καὶ ἀγανάκτησιν. Μετ' ὀλίγον ὁ ἰγκυσύτωρ θέλει εὑρεῖ ἀφορμὴν νὰ ἐξασκήσῃ τὸν ζῆλον του κατὰ τῆς πρὸ ὀλίγων ἐβδομάδων ἐκδοθείσης Δ. ραφφιδίας τῆς Βολισσίας ἐκδόσεως, καὶ νὰ χαροποιήσῃ τοὺς Βαρθόλδους, τοὺς Tancoi-gen, τοὺς Gail, τοὺς Maltebrun καὶ ἄλλους ὁμόφρονas.

Ἐλησμόνησα νὰ σὲ εἶπω ὅτι ὁ στίχος

Καὶ τρόπαια κατὰ λαῶν βαρβάρων θ' ἀναστήσουν,

κατὰ τοῦ ὁποίου παρωροίσθη ἀκόμῃ ὁ ρουπαρίων, εἶναι εὐχὴ τῆς Ἐκκλησίας καθημερινή, τὴν ὁποίαν δὲν εἶναι παραδόξον νὰ κατακρίνῃ ὁ Τουρκόπιστος. Ποῖος ὁρθόδοξος δὲν ἠξεύρει τό, «Σῶσον, Κύριε, τὸν λαόν σου, καὶ ἐδλόγησον τὴν κληρονομίαν σου, νίκας τοῖς εὐσεβέσι κατὰ βαρβάρων δωρούμενος, κτλ.» Ὅταν ὁ φίλος καὶ πρόμαχος τῆς βαρβαρότητος ἱεραρχήσῃ, θέλει διορίσῃ βέβαια νὰ ψάλλουν εἰς τὴν ἐπαρχίαν του, «Τύφλωσον, Κύριε, τὸν λαόν σου, καὶ χαράμωσον (1) τὴν κληρονομίαν σου, νίκας κατὰ εὐσεβῶν τοῖς βαρβάροις δωρούμενος.»

(1) κατὰ τὸ εὐγενὲς ἦθος του.

Αὐτὸ εἶναι τὸ γράμμα τοῦ Πίγκολου. Τὸ δεύτερο ἐπιστολικὸ κείμενο ποὺ παρουσιάζεται ἐδῶ, συναφὲς μὲ τὸ πρῶτο, προέρχεται καὶ αὐτὸ ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τοῦ Θεόκλητου Φαρμακίδη. Παρουσιάζει νέα, συμπληρωματικά, στοιχεῖα καὶ κρίσεις γιὰ τὴν δραστηριότητα ποὺ ἀναπτύσσει ὁ Ἰλαρίων στὴν Κωνσταντινούπολη, προκειμένου νὰ ἐφαρμοστοῦν τὰ μέτρα γιὰ τὴν λογοκρισία τῶν βιβλίων ποὺ εἶχε λάβει ἡ πατριαρχικὴ σύνοδος.

Ἀποδέκτης εἶναι, αὐτὴ τὴ φορά, ὁ Κωνσταντῖνος Νικολόπουλος, στὸ Παρίσι· ὁ ἀποστολέας ὑπογράφεται μὲ τὰ ἀρχικά Σ. Π. καὶ εἶναι, ὅπως δηλώνει ὁ ἴδιος, ἔμπορος στὸ Ἰάσι. Καὶ τὸ γράμμα αὐτὸ εἶναι ἀχρονολόγητο, ἀλλὰ τὸ περιεχόμενό του ἐπιτρέπει νὰ τὸ τοποθετήσουμε στὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ, Σεπτέμβριο ἢ Ὀκτώβριο 1820, ποὺ γράφτηκε καὶ τὸ ὑστερόγραφο τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Ν. Πίγκολου: οἱ πληροφορίες ποὺ μεταδίδονται — συντομότερα στὸ γράμμα τοῦ Πίγκολου· πρὶν ἀναλυτικὰ στὸ γράμμα τοῦ Σ. Π. — ἀφοροῦν τὰ ἴδια περιστατικά.

Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο εἶναι συνταγμένο τὸ γράμμα τοῦ Σ. Π. δίνει τὴν ἐντύπωση πὼς ἴσως ὁ ἀποστολέας του τὸ προόριζε γιὰ δημοσίευση, πιθανὸν στὴ «Μέλισσα», τὸ περιοδικὸ τοῦ Σπ. Κονδοῦ καὶ τοῦ Κ. Νικολόπουλου. Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ δὲν πρέπει νὰ ἀποκλειστεῖ τὸ ἐνδεχόμενο τὰ ἀρχικά Σ. Π., ἢ, ἀκόμα, καὶ ἡ ἐνδειξὴ «Ἰάσιον», νὰ ἀποτελοῦν παραπλανητικὰ ἐνδείξεις. Τὸ γράμμα δὲ δημοσιεύτηκε στὴ «Μέλισσα», ἀλλὰ, ὅπως δὴποτε, στοιχεῖα καὶ κρίσεις ποὺ περιέχονται σ' αὐτὸ ὑπάρχουν διάσπαρτα στὴν μαχητικὴ ἀντικληρικὴ ἀρθρογραφία ποὺ καταχωρίζεται στὸν τελευταῖο τόμο τοῦ παρισινοῦ περιοδικοῦ.

Τὸ γράμμα τοῦ Σ. Π.¹⁸:

Ἰάσιον

Φίλε, Σαλαμίνιε, χαῖρε.

Πολλάκις μὲ παρεκάλεσες νὰ σὲ γράφω, ὅσα περίεργα μανθάνω, ἐδῶ διατρίβων· ἄκουσον λοιπὸν τί μὲ συνέβη κατ' αὐτάς. φίλος μου τις εἶχε μὲ

18. Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη, Τμήμα χειρογράφων: Ἀρχεῖο Θ. Φαρμακίδη (φάκ. 36).

γράφει πρὸ καιροῦ ἀπὸ Κωνσταντινούπολιν περὶ τῆς μεταρρυθμίσεως τοῦ ἐκεῖ τυπογραφείου, καὶ ὅτι διωρίσθη ἐπιστάτης ἄνθρωπος πολυμαθής, καὶ φιλογολικός ὁ κύριος Ἰλαρίων, διὰ τοῦ ὁποίου τὴν καλὴν ἐπιστάσιν ἐλπίζεται ἐντὸς ὀλίγου νὰ ἴδωμεν, ὅσα καὶ εἰς τῶν ἐλευθέρων λαῶν τὰ τυπογραφεῖα. ἠπατήθην, φίλε, εἰς τὸ ὄνομα Ἰλαρίων· ἄλλον ὑπέθεσα καὶ ἢ χαρὰ τὴν ὁποίαν ἠσθάνθην τότε, μετεβλήθη εἰς πολλαπλασίαν λύπην, ὅταν ἀνέγνωσα τὴν εἰς χεῖρας μου ἐλθοῦσαν προχθὲς προκήρυξιν αὐτοῦ μὲ ταύτην τὴν κομψὴν ἐπιγραφὴν. «τοῖς ἀπανταχοῦ εὐρισκομένοις ὁμογενέσιν, ὅσοι τῆς τοῦ γένους δόξης καὶ ὠφελείας ζηλωταὶ τυγχάνουσιν. ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐν τῷ τοῦ γένους Ἑλληνικῷ Τυπογραφείῳ.» Καὶ πῶς εἶναι δυνατόν νὰ μὴ θογήσῃ πᾶσα εὐαίσθητος ψυχὴ Ἑλληνική, βλέπουσα τὴν ἀθλιότητα τῶν ἐπιστατούντων εἰς πράγματα τῶν ὁπείων ὁ διοργανισμὸς καὶ τελειοποιήσις ἀπαιτοῦν πολυμάθειαν, ἀληθῆ ζῆλον εἰς τὰ καλὰ, καὶ μεγάλην φρόνησιν; Διὰ νὰ συμμεθέξῃς δὲ καὶ σὺ, ὡς φίλος, ἀπὸ τὴν λύπην μου, ἔκρινα εὐλογον νὰ σ' ἀναφέρω καὶ τινα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἠμπόρεσα νὰ παρατηρήσω εἰς τὴν θανμασίαν προκήρυξιν τούτου τοῦ πολυμαθοῦς, καὶ φιλοπάτριδος ἀνδρός. Μὲ τὸ «ὁμογενεῖς» ἐννοεῖ, φαίνεται, ὁ σοφὸς συντάκτης ὅλους τοὺς Ἕλληνας. τὴν δὲ λέξιν «γένους» δὲν ἐξεύρω διατὶ ἐμηροίκισε τόσον πολὺ, ὥστε νὰ τὴν ἐφαρμόσῃ εἰς ἐλάχιστον μέρος τῶν Ἑλλήνων, εἰς τοὺς κατοίκους μόνον τοῦ Μπαλατά, ὀνομάζων τὸ τοῦ Πατριαρχείου Τυπογραφεῖον τοῦ Γένους. ἀλλὰ τῆς Χίου καὶ τῶν Κυνδωνιῶν πῶς πρέπει νὰ τὰ ὀνομάζωμεν; Τοῦτο μένει εἰς τὸν Κ. Ι. νὰ μᾶς τὸ εἴπῃ. Τὸ δὲ «Ἑλληνικὸν» δὲν πρέπει νὰ σὲ ἐκπλήξῃ διότι ὁ πολυμαθὴς ἐπιστάτης τὸ ἔθεσεν πρὸς διάκρισιν τοῦ Ἀγγλικοῦ, Γερμανικοῦ, κ.τ.λ. τυπογραφείου τοῦ Γένους του. Φιλότατος δὲ ὁμογενεῖς δὲν εἶναι τόσο φανερόν ποίους ἐννοεῖ ὁ Κ.Ι. Ἴσως δὲν ἁμαρτάνω νὰ ὑποθέσω τοὺς Δάκας, ἢ Γόττθους, ἢ κανὲν ἄλλο τῶν ὑπερβορείων ἐθνῶν. Τὰ ἔργα, καὶ τὸ ἦθος του δεικνύουσιν, ὅτι δὲν εἶναι μήτε τοῦ Χριστοῦ μαθητὴς, μήτε τοῦ Φωκίωνος, ἢ Ἀριστείδου ἀπόγονος. Ἐπειδὴ πῶς δύναται ὁ ἀληθὴς χριστιανὸς καὶ ὁ γνήσιος Ἕλλην νὰ καταφέρεται μὲ τόσην λύσσαν κατὰ τῶν σπουδαζόντων εἰς τὸν ἐξανθρωπισμὸν τοῦ γένους του, οἱ ὁποῖοι τοὺς διδάσκουσι τάληθῃ συμφέροντα, τὴν εἰς τοὺς δικαίους νόμους καὶ ἄρχοντας ὑπακοήν, καὶ τὸ σέβας; ὁ Μεταφραστὴς τοῦ Εὐαγγελίου ἐπιθυμεῖ, ὡς φαίνεται, νὰ εἶναι θερέμματα, καὶ ὄχι λογικὰ πρόβατα οἱ ὁπαδοὶ τοῦ χριστοῦ. θέλει νὰ εἶναι τυφλοί, διὰ νὰ μὴν διακρίνωσι τὴν ἀλήθειαν ἀπὸ τὸ ψεῦδος, καὶ τὴν ἀρετὴν ἀπὸ τὴν κακίαν. Ἄς φωνάζῃ ἡ ἐκκλησία, ὅσον θέλει, τὸ «Δράξασθε παιδείας, μήποτε ὀργισθῇ Κύριος καὶ ἀπολῇσθε ἐξ ὁδοῦ δικαίας» καὶ «Δὸς μοι τὴν τῶν σῶν εἰκόνων πάρεδρον σοφίαν» καὶ

τόσα ἄλλα ἄς κάμη ὁ Ὅμηρος τὴν Ἀθηνᾶ, ἀπαίρουνσαν ἀπὸ τοὺς ὀφθαλμοὺς τοῦ Διομήδου τὴν ἀχλὺν, διὰ τὰ διακρίνη καλῶς τοὺς θεοὺς ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους·

Ἀχλὺν δ' αὖτοι ἀπ' ὀφθαλμῶν ἔλον, ἥ πρὶν ἐπῆεν,
 Ὅφρ' εὖ γινώσκεις ἡμὲν θεόν, ἠδὲ καὶ ἄνδρα.

Ὁ Κ. Ι. εἶναι κωφός, δὲν ἐμπορεῖ, ἢ τὸ ὅποιον εἶναι ἀληθέστερον καὶ δὲν θέλει νὰ τ' ἀκούσῃ ἐπειδὴ δὲν τὸν συμφέρει· στοχάζεται βέβαια συμφερότερον, νὰ κόπῃ ὅλας τὰς πηγὰς τῶν φώτων, καὶ νὰ ὀδηγῇ τοὺς φιλότατους τοῦ ὁμογενεῖς, καθὼς αὐτὸς ἀναισχύντως τοὺς ὀνομάζει, εἰς ἐκείνην τὴν παιδείαν, διὰ τῆς ὁποίας θὰ ἡμπορεῖ καλῆτερα, ἐν ὧσφ εὐρίσκεται εἰς τὸ βυζάντιον, νὰ τιμᾶται ὡς Μανδαρίνος, καὶ νὰ φιλοφρονῇται παντοιοτρόπως ἀπὸ τὰς καλὰς κυρίας του, χωρὶς νὰ ὑποπτεύηται ἀπὸ τοὺς ἔχοντας τὴν ἀχλὺν ἀπὸ τῶν ὀφθαλμῶν· ὅταν δὲ ἀρπάσῃ διὰ τῆς ἀγνοτείας του τὴν παραδαλὴν, τὴν ὁποίαν τὸν ὑπεσχέθη τὸ γένος, ἀμυβλῇ τῶν λαμπρῶν ἀγόνων του, νὰ λατρεύηται, ὅχι ὡς ὁ Παῦλος, τοῦ ὁποίου τὰ ρητὰ γνωρίζει, καὶ τὴν ζωὴν; ὅχι ὡς ὁ θεολόγος Γρηγόριος, ὁ ὁποῖος ἔφυγεν εἰς ἔρημον, διὰ ν' ἀποφύγῃ τὸ δυσβάστακτον φορτίον τῆς Ἱεροσύνης, ἐν ᾧ αὐτὸς ζητεῖ τόσους χρόνους τὴν ἀρχιερατείαν μὲ τόσας ραδιουγίας· ἀλλ' ὡς οἱ μεγάλοι Δεσπότες τῆς Ἀσίας, καὶ νὰ ἐντροφᾶ εἰς τὴν ἀνοησίαν τῶν ἀθλίων θεομάτων του. δὲν ἤθελεν ἴσως νομισθῇ ἄτοπον νὰ τὸν ἐρωτήσῃ τις· ποίους Κ.Ι. ὀνομάζει ὁμογενεῖς σου φιλότατους; καὶ ἂν μᾶς εἴπῃ τοὺς Ἕλληνας, τῶν ὁποίων μεγαλότερος ἐχθρὸς δὲν εὐρίσκεται, νὰ κηρύξωμεν πρὸς αὐτούς, διὰ τὰ μὴν τὸν πιστεύουν ὅτι εἶναι ψεύστης, ὑποκριτής, ἀπαταιών, πανοῦργος, ἄτιμος, καὶ τὸ μέγιστον ἐμπαίκτης τῆς θρησκείας. ἡξεύρεις φίλε εἰς πόσους βαθμοὺς ἔφθασεν ἡ κακοήθειά του· ἀφ' οὗ ἐδιωρίσθη ἐπιστάτης τοῦ Τυπογραφείου τοῦ Γένους, περιέρχεται τὰ βιβλιοπωλεῖα τῆς Κωνσταντινουπόλεως, διὰ νὰ ἰδῇ μήπως ἦλθε κανένα βιβλίον. ὅσα δὲν συμφωνοῦσι μὲ τὸ πνεῦμα τῆς ἀγνοτείας, τὰ δημεύει ἐκ μέρους τοῦ Πατριάρχου, τὰ κακοεξηγεῖ διὰ τὰ παραδοθῶσιν εἰς τὸ πῦρ. Οὗτος εἶναι ἴσως καὶ σὺ τὸ ἔμαθες ὅστις πρὸ ὀλίγων χρόνων κατηνάλωσεν ἀσώτως τὰ πονγγεῖα τοῦ Σινᾶ ὄρους. τοὺς ἰδρωτάς τῶν πτωχῶν εἰς μεγαλοπρεπῆ δῶρα πρὸς τοὺς ἀνθρώπους τοῦ Κ.^{av} Πασᾶ, διὰ τὰ τὸν τιμῶσιν (ἴσως διότι ἐφαντάζετο νὰ γήνῃ Μουλᾶς τῆς Κύπρου καὶ τῶν Νησίων, τὰ ὁποῖα κατεζημίωσε), καὶ εἰς τρυφὴν τῶν παλλακίδων του. Πρὸς δὲ τὰς Κυρίας ἐπρόσφερε σάλια, καὶ ἄλλα πολύτιμα δῶρα διὰ τὰς ἀπολαμβάνῃ ἐνκολώτερα). εἰς χαρτοπαίγνια ἐπὶ τῶν ταντουριῶν, εἰς τὸν πολυάριθμον χορὸν τῶν ὑπηρετῶν, τῶν γραμματέων,

τῶν κωπηλατῶν, τῶν μαγείρων, τῶν βαπτιστικῶν, τῶν κουμπάρων καί, τῶν φιλιτάων του. Εἰς τὰς λαμπράς του ἡμέρας ἔτυχε νὰ διατρίβω καὶ ἐγὼ εἰς Κωνσταντινούπολιν ὅτε καὶ ἤκουσα πολλοὺς λέγοντας. εὐγε! Κ: Ἰλαρίων, σὺ μόνος ἡξεύρεις νὰ ξεφαντώνῃς τὰς καλὰς τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἀπορῶ, πῶς ἐδυσωπήθη ὁ ἅγιος Σιναίου, ὅστις φαίνεται ἄνθρωπος μὲ νοῦν, καὶ τὸν ἄφησεν ἀτιμώρητον μετὰ τόσῃν ζημίαν, ὅπου ἔκαμεν εἰς τὸ Μοναστήριον! Ἰδέ, φίλε, ποῖοι ἄνθρωποι ἐπιστατοῦν εἰς τὰ πράγματα τοῦ ἔθνους! καὶ εἰπέ μοι ἂν δὲν ἔχω δίκαιον νὰ θρηγῶ τὴν δυστυχίαν τῶν Ἑλλήνων. ἀλλ' ὅταν οἱ τοιοῦτοι προχωρήσουν καὶ εἰς ἀξιώματα, τί πρέπει νὰ ἐλπίζωμεν ἀπ' αὐτοὺς; τοῦτο μόνον μὲ παρηγορεῖ, ὅτι ὅσα πράγματα κατὰ καιροὺς κατετρέχθησαν, ταῦτα ἔλαβαν καὶ μεγάλην αὐξήσιν. Καὶ ὁ ἡμέτερος ἄρα ἐξευγενισμός, θεοῦ βοηθοῦντος, θὰ ἐξαπλωθῇ ἀφεύκτως κατὰ τὴν ἐπιθυμίαν τῶν φιλοκάλων. Οἱ μισόκαλοι οὗτοι ἂς καταβοῦν ὅσον θέλουν. τίποτε πλέον δὲν ἡμποροῦν νὰ κάμουν, εἰμὴ νὰ ὀπλίζουν καθ' ἑαυτῶν τὴν ἀλήθειαν. Καὶ ἄλλα πολλὰ εἶχον νὰ προσθέσω, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐμποροῦσες νὰ μάθῃς καλῆτερα τὴν ἀρετὴν, καὶ παιδεῖαν τοῦ ἀνδρός· ἀλλὰ διὰ νὰ μὴ γήνη ἡ ἐπιστολή μου ἐνοχλητικὴ διὰ τὸ μέγεθος της, τὰ ἀφίνω εἰς ἄλλον καιρὸν, ὅταν εὐκαιρήσω ἀπὸ τὰς Ἐμπορικὰς ἀσχολίας μου. Μὴ βαρεθεῖς νὰ μὲ γράψῃς τὴν περὶ τούτων κοίσιν σου, ὑποσημειώσας μοι καὶ περὶ τῆς μελετωμένης μεταφράσεως τοῦ Γεωγραφικοῦ λεξικοῦ, ἃν ἤδη ἄρχησεν. Ὑγίαινε.

ὁ φίλος σου

Σ.Π.

Γιὰ τὴν οὐσία τῶν προβλημάτων ποὺ θέτουν τὰ δύο κείμενα ποὺ δημοσιεύονται στίς προηγούμενες σελίδες θὰ γίνῃ λόγος στὴ συνέχεια. Ἐδῶ ἔχουν τὴ θέσιν τους λίγα σχόλια ποὺ ἴσως διευκολύνουν τὴν παρακολούθησιν τῶν ὅσων ἀναφέρονται στίς δύο ἐπιστολές. Σημειῶνῶ, μὲ τὴ σειρά ποὺ ἀπαντοῦν, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ γράμμα τοῦ Πίγκολου:

Ὁ Β. ποὺ «προεξέτασε» τὸ ποίημα τοῦ Πίγκολου, θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ὁ Ἀθανάσιος Βογορίδης, ποὺ μένει ἐκεῖνο τὸν καιρὸ στὸ Παρίσι καὶ συνδέεται στενὰ μὲ τὸν Πίγκολο¹⁹ καὶ τὸν κύκλο τοῦ Κοραΐ. Στὴν περίπτωσιν αὐτῇ, τὰ «παθή-

19. Γιὰ τίς σχέσεις καὶ τὴ συνεργασία Βογορίδη-Πίγκολου συγκεντρωμένα στοιχεῖα βρίσκονται σὲ διάφορες μελέτες τοῦ τόμου *Dr Niccolò S. Piccolò*, Σόφια 1968, (ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ ὀδηγηθεῖ ἀπὸ τὸ εὐρετήριο).

Ἡ ρήξις ἀνάμεσα στοὺς δύο ἄντρες πρέπει νὰ εἶναι μεταγενέστερη: 1824 ἢ 1825· πβ. Σ. Β. Κουγέας, Ὁ Κοραΐς εἰς τὴν ἀλληλογραφίαν τοῦ Ἀσωπίου, π. «Ἑλληνικά», τ. Ζ', 1933, σ. 70-71.

ματα τοῦ ποιηματίου»... «ἀπὸ τὴν προσζέτασιν τοῦ Β.», θὰ πρέπει νὰ εἶταν φιλολογικῆς, μᾶλλον, ὑφῆς. — Τοῦ Θεώου τὰ προγεννώματα, οἱ κοινοὶ τόποι, ὁ Ἑρμογένης, ἀποτελοῦν, γιὰ τοὺς σχολαστικοὺς λογίους, τὰ ἀπαρχιότητα βοηθήματα, τοὺς τυφλοσυρτες θὰ λέγαμε σήμερα, μὲ ἀφθονία παραθεμάτων καὶ ρητορικῶν τρόπων ποὺ ἐπιτρέπουν, σὲ ὅσους τὰ χρησιμοποιοῦν, νὰ ἐπιδεικνύουν ἐμβρίθεια καὶ ἀρχαιομάθεια ἀσύμμετρες πρὸς τὴν πραγματικὴν τὴν γνώσιν. — Εἰς τὰ κατηλεῖα τῆς Κωνσταντινουπόλεως ψάλλουν Δεῦτε παῖδες τῶν Ἑλλήνων... Γνωρίζουμε, ἀπὸ πολλὰς μαρτυρίας, ὅτι ἐπαναστατικὰ τραγούδια, καὶ ἰδιαίτερα τραγούδια ποὺ ἀποδίδονται στὸν Ρήγα, ψάλλονται σὲ δημόσιους χώρους, ἀκόμα καὶ ὅταν εἶναι παρόντες Τοῦρκοι, στοὺς ὁποίους ἀρέσει ἡ μουσικὴ ἀλλὰ δὲν καταλαβαίνουν τὰ λόγια²⁰ (σὲ μιὰ περίπτωση, πάντως, στὴ Θεσσαλονίκη, τὸ 1820, ἕνας Ἑλληνας συλλαμβάνεται ἐπειδὴ μάθαινε στὰ παιδιὰ τοῦ ἑνα τραγούδι τοῦ Ρήγα²¹). Τὸ Δεῦτε παῖδες τῶν Ἑλλήνων εἶναι πιά, ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, ἕνα ἐπαναστατικὸ τραγούδι, μὲ εὐρύτατη διάδοση καὶ πολλὰς παραλλαγές, μιὰ ἀπὸ τὴν ὁποῖαν εἶχε ἀποδοθεῖ στὸν Ρήγα, ἐνῶ μιὰ ἄλλη προσγράφεται στὸν Κ. Κοκκινάκη. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι σὲ κάποια ἀπὸ αὐτὰς τὴν παραλλαγὴν στηρίχθηκε καὶ ὁ Πίτσκολος γιὰ νὰ γράψῃ, τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1817, στὴ Χίο, τὸν «Παιὰν εἰς Παιδείαν»: «Δεῦτε, Ἑλληγες γενναῖοι! / Δράμετε προθύμως, νέοι / Εἰς τὸν θεῖον Παρνασσόν»²². — Ὁ φριθῆρος, στὸν ὁποῖο οἱ ὁπαδοὶ τοῦ Ἰακώβου δὲν μποροῦν νὰ κλείσουν τὸν Κοραῆ, εἶναι ἡ φυλακὴ τοῦ μπισταντζήμπαση, στὴν Κωνσταντινουπόλιν²³. — Οἱ ἀλλογενεῖς μᾶς κατηγοροῦν ὅτι ἀπεκτηνώθημεν... Παρὰ τὴ γενικὴ ἀναφορὰ σὲ «ἀλλογενεῖς», ὁ Πίτσκολος εἶχε στὸ νοῦ του, ὅταν ἔγραφε αὐτὰς τὴν γραμμὴν, τοὺς αὐστηροὺς γιὰ τοὺς Ἑλληνας στίχους τοῦ Byron στὸν Giaour²⁴. Εἶναι οἱ στίχοι, ἀκριβῶς, ποὺ, στὰ 1819, εἶχαν ἀποδοκιμαστεῖ ἀπὸ ἀνώνυμο συνεργάτη τῆς «Μέλισσας»²⁵,

20. Βλ. ἐνδεικτικὰ J. Rizo Nèroulos, *Cours de littérature grecque moderne*, Γενεύη 1828, σ. 48 καὶ Al. Negris, *An outline of the Literary History of Modern Greece*, Ἐδιμβούργου 1835, σ. 9.

21. Ἀμβρ. Ν. Παπάζογλου, *Ἡ Θεσσαλονίκη κατὰ τὸν Μάϊον τοῦ 1821*, «Μακεδονικά», τ. Α', 1940, σ. 423· πβ. Ἀπ. Βακαλόπουλος, π. «Ροτόντα», τ. Β', Θεσσαλονίκη 1971, σ. 222 ἐξ. Τὸ περιστατικὸ ἀναφέρεται σὲ ἔκθεσιν τοῦρκου ἀξιωματοῦχου πρὸς τὸν Σουλτάνον· ἐκεῖ σημειώνεται καὶ ἡ πληροφορία ὅτι τὸ τραγούδι τοῦ Ρήγα εἶχε καταδικαστεῖ καὶ ἀπαγορευτεῖ μὲ σουλτανικὸ φερμάνι ποὺ εἶχε ἐκδοθεῖ σὲ προγενέστερη ἐποχῇ.

22. Τὰ σχετικὰ μὲ τὴν παράδοση τοῦ τραγουδιοῦ αὐτοῦ ξεδιλώνει, σὲ ἀνέκδοτῃ ἐργασίᾳ του, ὁ Λεάνδρος

Βρανούσης, ὁ ὁποῖος μὲ προθυμία μοῦ ἀνακοίνωσε τὰ συμπεράσματά του. Ὁ «Παιὰν εἰς Παιδείαν» τοῦ Πίτσκολου ἔχει περιληφθεῖ στὰ *Φιλομούσον Πάρεργα*, 1838, σ. 281-289.

23. Πβ. πρόχειρα, Ζ. Μυθᾶς, *Κατάλογος ἱστορικός...*, 1884, σ. 157.

24. Βλ. *The Giaour. A fragment of a Turkish Tale*, Λονδῖνον 1813, τοὺς στίχους τῆς σ. 14: «Now crawl from crabl to the grave, / Slaves - nay, the bondsmen of a slave, / and callous save to crime; Stain'd with each evil the pollutes / Mankind, where least above the brutes, / whitout even savage virtue blest / Whitout on free or valiant brest / ... / Or raise the neck that courts the yoke»...

25. π. «Μέλισσα», τ. Α' 1819, σ. 101-103. Γιὰ τὸ θέμα καὶ τὴ σχετι-

τοῦ ἐλληνικοῦ περιοδικοῦ στὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι, μὲ κάποιον τρόπο, συνεργάστηκε καὶ ὁ Πίγκολος²⁶. — Οἱ *T...* ποὺ ἀναφέρονται στὸ σατιρικό κείμενο εἶναι, βέβαια, σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις, οἱ Τοῦρκοι. — Τὸ κρεῖττονι εὐδοκία τοῦ Κοδρικᾶ βρῖσκεται στὰ προλεγόμενα τῆς «Μελέτης» τοῦ 1818. «Κρεῖττονι εὐδοκία», γράφει ὁ Κοδρικᾶς, «ἀνεφάνη πρὸς εὐκλειαν τοῦ Γένους μας», ὁ Παναγιωτάκης [Νικούσιος], ποὺ ἀνέβηκε πρῶτος στὸ ἀξίωμα τῆς Μεγάλης Δραγομανίας, «καὶ τὸ μὲν Βασιλικὸν ἐκεῖνο ἀξίωμα [...] ἐλάμπρυνε, τὸ δὲ Αἰχμάλωτον Ἔθνος εἰς ἀξιώματα Βασιλικὰ ἀνέβιβασε»²⁷. «Κρεῖττονι εὐδοκία», σαρκάζει ὁ Πίγκολος, δὲν ἔχουμε οὔτε νόμους οὔτε δικαστήρια. — *Ἡ πρὸ ὀλίγων ἐβδομάδων ἐκδοθεῖσα Δ' ραφωδιὰ τῆς Βολισσίας ἐκδόσεως*, εἶναι τὸ τέταρτο τομίδιο τῆς ἐκδόσεως τῆς Ἰλιάδας ἀπὸ τὸν Κοραῆ, ποὺ κυκλοφόρησε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1820. Ἡ διατύπωση τοῦ Πίγκολου ὅτι ὁ «ἰγκιστύωρ», ὁ ἱεροεξεταστής, Ἰλαρίων, «θέλει εὖρη ἀφορμὴν νὰ ἐξακκήσῃ τὸν ζῆλον του» ἐναντίον τοῦ κειμένου, δὲν ἀποτελεῖ ἀπλὸ σχῆμα λόγου: ὁ τέταρτος διάλογος τοῦ Παπατρέχα, ποὺ προτάσσεται στὴν ἐκδόση τῆς Ἰλιάδας, περιέχει μιὰ ἐξαίρετικά αὐστηρὴ κριτικὴ τῆς συμπεριφορᾶς καὶ τῶν προνοιμίων τοῦ κλήρου, ἡ ὁποία, μὲ τὸ κλίμα ποὺ διαμορφώνεται στὴν Κωνσταντινούπολιν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, θὰ μπορούσε νὰ προκαλέσει ἀντιδράσεις αὐτοῦ τοῦ εἵδους. — *Bartholdy, Tancoigen, Gail, Maltebrun* (καὶ ἄλλοι ὁμόφρονες) εἶναι δυτικοὶ περιηγητὲς ἢ λόγιοι τῶν ὁποίων τὸ ὄνομα ἔχει συνδυαστεῖ, ἂν ὅχι ταυτιστεῖ, ἀπὸ τὸν Κοραῆ, ἰδίως, καὶ τοὺς ὁπαδούς του, μὲ τὴν ἔννοια τοῦ μισελληνισμοῦ. «Κατήγοροι» ἢ «ἐχθροὶ τοῦ Γένους»²⁸, οἱ συγγραφεῖς αὐτοὶ ἀποδοκιμάζονται ἔντονα γιὰτὶ ἀποδίδουν (ἢ: θεωρεῖται ὅτι ἀποδίδουν) στὸ σύνολο τῶν νεοελλήνων, ἰδιότητες (βαρβαρότητα, ἀμάθεια, δεισιδαιμονία, δουλοφροσύνη), τὶς ὁποῖες οἱ ὁπαδοὶ τῶν Φώτων ἀποδίδουν μόνο στοὺς ἀντιπάλους τους. Ἄς μὴν ξεχνοῦμε, πάντως, ὅτι ὁ Κοραῆς, ποὺ δίνει τὸν τόνο καὶ σ' αὐτὲς τὶς ἱστορίες, ἔχει πάντα τὴν τάση νὰ συγχέει τοὺς προσωποποιούς τοῦ ἀντιπάλου, ἢ τοὺς ἀλλοδαποὺς φίλους τῶν ἐλλήνων ἀντιπάλων του, ἰδίως τοῦ Κοδρικᾶ, μὲ τοὺς «κατήγορους τοῦ γένους», καὶ στὸ δρόμο αὐτὸ τὸν ἀκολουθοῦν οἱ πιὸ πιστοὶ ὁπαδοὶ του, ὅπως, στὴν περίπτωσή μας, ὁ Πίγκολος²⁹.

Συνεχίζω μὲ τὸ γράμμα τοῦ Σ.Π.:

Σαλαμίnius, εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ ψευδώνυμα τοῦ Κ. Νικολόπουλου. — «*Τοῖς ἀπανταχοῦ εὐρισκομένοις...*»: τίτλος ἐνὸς φυλλαδίου (Κωνσταντινούπολη, 1820)

κὴ βιβλιογραφία βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Φροντισματα*, Ἀθ. 1962, σ. 64-66.

26. Στ. Καρατζᾶς, *Ὁ Ἀγαθόφρων Λακεδαιμόνιος καὶ τὸ παρισινὸ περιοδικὸ «Μέλισσα»*, π. «Πελοποννησιακά», τ. Γ', 1959, σ. 250-251.

27. Π. Κοδρικᾶς, *Μελέτη τῆς Κοινῆς Ἑλληνικῆς Διαλέκτου*, Παρίσι 1818, σ. ις'.

28. Ε. Ν. Φραγκίσκος, *Δύο «κατήγοροι τοῦ Γένους»: C. de Paw (1788) καὶ J. B. Bartholdy (1805)*, στὸν τό-

μο «Περιηγήσεις στὸν ἐλληνικὸ χῶρο», Ἀθ. 1968, σ. 49 ἐξ.

29. Χαρακτηριστικὴ, ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῇ, εἶναι ἡ ἀναγραφὴ, στὸ κείμενο τοῦ Πίγκολου, τοῦ ὀνόματος τοῦ Gail δίπλα στὸ ὄνομα τοῦ Bartholdy: τὸ ἔργο τοῦ γάλλου φιλόλογου περιέχει, βέβαια, σφοδρότατες ἐπιθέσεις ἐναντίον τοῦ Κοραῆ, ἀλλὰ αὐτὲς ἀφοροῦν τὸ φιλολογικὸ ἔργο τοῦ Ἑλλήνα σοφοῦ καὶ τῇ βράβευσή του, στὰ 1810, ἀπὸ τὸ Institut de France.

μέ το οποίο εξαγγέλθηκε η ανακαίνιση της Πατριαρχικής Τυπογραφίας· το κείμενο υπογράφουν «οί τῆς τοῦ Γένους Τυπογραφίας Ὑφоруοι», ἀλλὰ θεωρήθηκε, ἀμέσως, ὅτι ἀνήκει στὸν Ἰακρίωνα τοῦ ὁποῖου ἡ ὑπογραφή, συνοδευμένη ἀπὸ τὸ νέο τίτλο του («Ὁ τῆς Τυπογραφίας Θεωρὸς Ἰακρίων Κρῆς»), βρῖσκεται κάτω ἀπὸ ἓνα μικρὸ κείμενο, σὰν ὑστερόγραφο, στὸ τέλος τοῦ φυλλάδιου. Γιὰ τὶς ἀντιδράσεις ποὺ προκάλεσε ἡ «ἀπανταχοῦσα», ὅπως ἀποκλήθηκε τὸ φυλλάδιο αὐτό, ἀπὸ τὴ δεύτερη λέξη τοῦ τίτλου του, γίνεται λόγος στὶς ἐπόμενες σελίδες. — *Μπαλατᾶς*: συνοικία τῆς Κωνσταντινούπολης ὅπου βρισκόταν τὸ σιναϊτικὸ μετόχι στὸ ὁποῖο ἡγουμένους ὁ Ἰακρίων. — *Μεταφραστὴς τοῦ Εὐαγγελίου* εἶναι, ἐπίσης, ὁ Ἰακρίων· ὁ συντάκτης τῆς ἐπιστολῆς ὑπαινίσσεται ἐδῶ τὴν ἐργασία ποὺ εἶχε ἀναλάβει ὁ σιναϊτῆς, προκειμένου νὰ μεταφραστεῖ στὰ νέα ἑλληνικὰ ἡ Καινὴ Διαθήκη. — *τὴν παρδαλὴν*· δὲν γνωρίζω τὴ λέξη, ἀλλὰ θὰ πρέπει νὰ σημαίνει, εἰρωνικά: ἐκκλησιαστικὴ ἐπαρχία, ἐπισκοπὴ ἢ μητρόπολη. Ἀνάλογη ἔκφραση βρῖσκουμε σὲ περιοδικὸ τῆς ἐποχῆς, πάλι γιὰ τὸν Ἰακρίωνα: «πασχίζει ν' ἀρπάσῃ καμμίαν παρδαλὴν, διὰ νὰ χορτάσῃ πλέον τότε τὴν ἀχρ[εϊότητά] τῆς ψυχῆς του»³⁰. Στὴν Ἱστορία του ὁ Κούμας θὰ παρουσιάσει τὸν Ἰακρίωνα «ὡς ἐπιθυμοῦντα νὰ ἀρχιερατευθῇ»³¹. — *ἄγιος Σιναιοί*, εἶναι ὁ ἐκκλησιαστικὸς προϋστάμενος τοῦ Ἰακρίωνα ἀρχιεπίσκοπος τοῦ Σινᾶ Κωνσταντίνος³². Ἐχει τὴ φήμη ἀνθρώπου συνετοῦ, λόγιου καὶ μετριοπάθειας καὶ δὲν φαίνεται νὰ ἔχει ἀνάμιξη στὰ ἀντιφιλόσοφα κινήματα τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου³³.

Τὰ δύο κείμενα ποὺ παρουσιάστηκαν ἐδῶ ἔχουν ἓναν κοινὸ, διπλό, στόχο: τὸν σιναϊτὴ ἡγούμενο Ἰακρίωνα καὶ τὴν πολιτικὴ ποὺ θεωρήθηκε ὅτι αὐτὸς ὑποκινεῖ καὶ ἐφαρμόζει γιὰ τὸν αὐστηρὸ ἐλεγχὸ τῆς πνευματικῆς ζωῆς ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Κωνσταντινούπολης. Θὰ δοῦμε σὲ τὶ βαθμὶ αὐτὴ ἡ τόσο μεγάλη προσωποποίηση τῆς εὐθύνης μποροῦσε νὰ ἀνταποκρίνεται στὰ πράγματα. Βέβαιον εἶναι, πάντως, ὅτι τὰ μέτρα ποὺ ἐφαρμόστηκαν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη καὶ οἱ συνακόλουθες φῆμες, ποὺ ἔδωσαν στὰ μέτρα αὐτὰ καὶ διαστάσεις ποὺ ἴσως δὲν ὑπῆρχαν στὴν πραγματικότητα, δημιούργησαν τὴν βεβαιότητα, σὲ ἓνα τμῆμα τῆς ἐλ-

30. π. «Μέλισσα», τ. Γ', 1821, σ. 274.

31. Κ. Κούμας, *Ἱστορία τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων*, τ. ΙΒ', Βιέννη 1832, σ. 514.

32. Εἶναι, ὥστόσο, ὁ Πατριάρχης ποὺ ἀργότερα, στὰ 1833, ἀπαγόρευσε νὰ γίνῃ τὸ μνημόσυνο τοῦ Κοραῖ στὴν Κωνσταντινούπολη (βλ. ἐφ. «Ἀθηνᾶ», 23 Αὐγούστου 1833, σ. 567). Γιὰ τὶς φιλικὲς σχέσεις Ἰακρίωνα-Κωνσταντίνου, πβ. Β. Β. Σφυρόερας, *Ἰακρίων σιναϊτῆς ὁ Κρῆς*, ὅ.π., σ.

228, 233. Γιὰ μακρὸ διάστημα (1816; — μέσα τοῦ 1817) ὁ Ἰακρίων βρῖσκεται στὸ Σινᾶ, ὅπου ἀντιπροσώπευε τὸν Κωνσταντῖνο ποὺ ζοῦσε, ἐκείνη τὴν περίοδο, στὴν Κωνσταντινούπολη· βλ. Marcellus, *Episodes littéraires en Orient*, τ. Α', Παρίσι 1851, σ. 322.

33. Δὲν μπόρεσα νὰ ἐξακριβώσω ποῖα εἶναι ἡ «μελετωμένη» μετάφραση Γεωγραφικοῦ Λεξικοῦ στὴν ὁποία ἀναφέρεται ὁ Σ.Π. στὸ τέλος τοῦ γράμματός του.

ληνικῆς διανόησης, ὅτι, προκειμένου νὰ ἐξουδετερώσει τοὺς νεωτεριστὲς ἀντιπάλους του, τὸ Πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης εἵταν, τώρα πιά, ἀποφασισμένο νὰ χρησιμοποιοῦν καὶ τὰ πιδ ἀκραῖα μέσα: κλείσιμο σχολείων, ἀφορισμούς, λογοκρισία, κάψιμο βιβλίων, κατχδόσεις στοὺς Τούρκους, δολοφονίες. Τότε, ἀκριβῶς, διατυπώθηκε, ἀπὸ τοὺς προσδευτικούς λογίους, ἡ κατηγορία ὅτι, στὴν Κωνσταντινούπολη, τὸ ἱερατεῖο σχεδίαζε νὰ ἀναστήσει τὴν Ἱερὴ Ἐξέτασι, «τὸ ποτὲ Ἰσπανικὸν ἱερὸν κριτήριον»³⁴. Ποτὲ ἄλλοτε, σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας, δὲν εἶχε διατυπωθεῖ μιὰ τόσο βαρὴ κατηγορία γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ στὰ θέματα τῆς παιδείας. Ἴσως γιὰ αὐτὸ ποτὲ ἄλλοτε, μὲ ἐξαίρεση τὴν κρίσιμη δεκαετία τοῦ 1790, δὲν εἶχε ἐπιχειρηθεῖ, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ Πατριαρχείου, μία τόσο ἐκτεταμένη, μὲ τόση ἐσωτερικὴ συνοχὴ καὶ συνέπεια στὴν ἐφαρμογὴ της, προσπάθεια, προκειμένου νὰ ἀνακοπεῖ, μὲ ὅλα τὰ μέσα, ἡ ἀνάπτυξη κάποιου ἀντίπαλου ἰδεολογικοῦ κινήματος³⁵.

Γιὰ τὰ πραγματικὰ περιστατικά, ποὺ ἔδωσαν στοὺς συγχρόνους τὴν ἀφορμὴ καὶ τὴ δυνατότητα νὰ μιλήσουν γιὰ πρόθεση νὰ ἀναστηθεῖ, ὅπως ἔγραψε ὁ Κοραΐς, ἡ Ἱερὴ Ἐξέτασι στὴν Κωνσταντινούπολη τοῦ 1820, ἡ πληροφόρησή μας παρουσιάζει πολὺ μεγάλα κενὰ καί, ἐπιπλέον, εἶναι ἐξαιρετικὰ ἀποσπασματικὴ, ἀκόμα καὶ γιὰ τὰ θέματα ποὺ ἀγγίζει. Μποροῦμε, ὥστόσο, συνδυάζοντας τὰ νέα στοιχεῖα ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ Ν. Πίγκολου καὶ τοῦ Σ.Π., μὲ διάσπαρτες πληροφορίες ποὺ παρέχουν ἄλλες πηγές, νὰ ἀνασυγκροτήσουμε, ὡς ἓνα βαθμὸ, τὴ συνολικὴ εἰκόνα. Θὰ ἔχουμε, ἔτσι, ἓνα περίγραμμα ποὺ χρειάζεται, βέβαια, καὶ πολλὰ ἄλλα στοιχεῖα γιὰ νὰ συμπληρωθεῖ, ἀλλὰ τὸ ὁποῖο θὰ ἐπιτρέψει, τουλάχιστον, νὰ σκιαγραφηθοῦν συνολικὲς καταστάσεις καὶ ἐπιμέρους ἐνέργειες ποὺ ἐξηγοῦν καὶ τὴ βιαιότητα τῶν συλλογικῶν ἀντιδράσεων καί, πρῶγμα ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ εἰδικότερα, τὴν ὀξύτητα ποὺ ἐμφανίζει τὸ κείμενο τοῦ Ν. Πίγκολου.

Κεντρικὸ πρόσωπο καὶ ὑποκινητὴς ὄλων τῶν ἐνεργειῶν ποὺ στηλιτεύονται, ἐμφανίζεται, στὰ κείμενά μας καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα παρεμφερῇ δημοσιεύματα τῆς ἐποχῆς, ὁ σιναῖτης ἡγούμενος Ἰλαρίων³⁶. Ἡ

34. Βλ. ἐδῶ σ. 622.

35. Πβ. Φιλ. Ἡλίου, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός: νεωτεριστικὲς προκλήσεις καὶ παραδοσιακὲς ἀντιστάσεις*, «Δελτίο τῆς Ἑταιρείας Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καὶ

Γενικῆς Παιδείας», τ. Β', 1978, σ. 110-112.

36. Συγκεντρωμένα βιογραφικὰ καὶ βιβλιογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν Ἰλαρίωνα, βλ. Β. Σφυρόερας, *Ἰλαρίων σιναῖτης*, ὁ.π.

υπερβολή που υπάρχει σ' αυτή την εικόνα είναι εμφανής και αγγίζει τὰ ὅρια τῆς καρικατούρας. Ἡ δομὴ τῆς πατριαρχικῆς ἐξουσίας δὲν ἄφηνε πολλὰ περιθώρια σ' ἓνα ἄτομο νὰ ἀσκήσει δική του, αὐτόνομη, πολιτική σὲ τόσο σημαντικὰ θέματα, καὶ ὁ Ἰλαρίων δὲν φαίνεται νὰ ἄσκησε προσωπικὴ πολιτική: ἄνθρωπος μὲ σημαντικὴ παιδεία καὶ μεγάλη μαχητικότητα, ὅπως τὸ φανερώνουν ἄλλες του ἐκδηλώσεις, ἐκφράζει ἓνα κλίμα καὶ μιὰ ἀντίληψη ποὺ διαμορφώθηκαν στὴν Ἐκκλησίᾳ τῆς Κωνσταντινούπολης, στὰ χρόνια τῆς τρίτης πατριαρχίας τοῦ Γρηγορίου Ε', γιὰ τὴν βίαια ἀνάσχεση τῶν νεωτερικῶν κινημάτων. Βέβαια, οἱ ἀρμοδιότητες ποὺ τοῦ εἶχαν ἀνατεθεῖ στὰ θέματα τῆς τυπογραφίας καὶ τῆς λογοκρισίας³⁷, καθιστοῦσαν τὸν Ἰλαρίωνα κύριο ἀντίπαλο τῶν νεωτεριστῶν σὲ ὀρισμένα ἐπίπεδα, ἀλλὰ καὶ πιὸ ἄνετο στόχο: εὐκόλυνε, πραγματικά, τὴν προπαγάνδα τοῦ Διαφωτισμοῦ, καὶ εἴταν μέσα στοὺς

37. Στὰ ἴδια αὐτὰ χρόνια ὁ Ἰλαρίων πρωταγωνιστεῖ σὲ μιὰ ἄλλη ἱστορία ποὺ τάραξε κι αὐτὴ τὴν ὀρθοδοξία: ἡ συμμετοχή του στὴ μετάφραση τῶν Γραφῶν ποὺ ὑποκινοῦν οἱ «λουθηροκαλβίνου» τῆς ἀγγλικῆς Βιβλικῆς Ἐταιρείας καὶ ἐγκρίνει τὸ Πατριαρχεῖο, ἐπέσυρε ἐναντίον του τὴν αὐστηρὴ κριτικὴ καὶ τίς ὕβρεις τῆς πιὸ συντηρητικῆς μερίδας· τὸ ἔργο του αὐτὸ ἀποδοκιμάστηκε καὶ ἐπίσημα ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους πατριάρχες. Ὁ ἴδιος ἀπάντησε μὲ πολὺ θάρρος καὶ μὲ ἐπιχειρήματα ποὺ θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἀνήκουν στὸ ὀπλοστάσιο τοῦ Διαφωτισμοῦ (βλ. Ματθαίου, μητροπ. Κυζίκου, *Ἀντίρρησης πρὸς τὴν ἐν εἵδει Ἀπολογίᾳ περὶ τῆς εἰς τὸ χυδαῖον ἰδίωμα μεταφράσεως τῶν Ἱερῶν Γραφῶν*... *Ἐπιστολὴν τοῦ μακαρίτου Τοντονόβου Κυρίου Ἰλαρίωνος*, Κωνσταντινούπολις 1841· Β. Σφυρόερας, ὁ.π., ἰδίως στίς σ. 252-301. Γ. Δ. Μεταλληνός, *Τὸ ζήτημα τῆς μεταφράσεως τῆς Ἀγίας Γραφῆς εἰς τὴν νεοελληνικὴν κατὰ τὸν ΙΘ' αἰ.*, Ἀθ. 1977, πολλ.). Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια αἰτήματα ποὺ διατυπώνει ὁ Κοραῆς, στὴν περίοδο τῆς ἰδεο-

λογικῆς κρίσης τῶν ἐτῶν 1819-1821, σὲ ἔργα ποὺ βάλλουν καὶ ἐναντίον τοῦ Ἰλαρίωνα, εἶναι ἡ μετάφραση τῆς Βίβλου σὲ ἀπλὴ γλῶσσα· θεωρεῖ ὅτι, μὲ τὸν τρόπο αὐτό, ὁ κοινὸς λαὸς θὰ καταλάβει τὸ ἱσονομικὸ κήρυγμα τῶν Γραφῶν καὶ θὰ μπορέσει, ἔτσι, νὰ ἀπαλλαγεῖ πιὸ εὐκόλα ἀπὸ τὴν τυραννία τῶν ἱερομένων. Τὴ μετάφραση τὴν ἔκανε τελικὰ ὁ Ἰλαρίων, στὰ χρόνια ἀκριβῶς ποὺ συνεργοῦσε στὴ λήψη τῶν πιὸ αὐστηρῶν μέτρων ἐναντίον τοῦ Κοραῆ καὶ τῶν ὁπαδῶν του. Ἡ στάση τοῦ σιναῖτη ἡγούμενου δὲν εἶναι ἀντιφατικὴ: ἐντάσσεται σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ ρεύματα ποὺ διαμορφώνουν τὴν πολιτικὴ τοῦ Πατριαρχείου, ἐκεῖνο ποὺ στὰ χρόνια μας ἐκφράζεται, κατὰ κύριον λόγον, ἀπὸ τὸν Γρηγόριο Ε': ἡ αὐστηρή, καὶ μερικὲς φορές βάνυση, ἀντιμετώπιση τῶν νεωτεριστῶν, συνδυάζεται μὲ τὴν προσπάθεια τῆς Ἐκκλησίας νὰ ἐνισχύσει τοὺς δεσμούς της μὲ τὸ ὀρθόδοξο πλήρωμα μέσω καὶ τῆς χρησιμοποίησιν μιᾶς γλώσσας προσιτῆς, ποὺ εὐκόλυνε τὴν ἐπικοινωνία. Ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα τίθενται τὰ πιὸ οὐσιαστικὰ προβλήματα: οἱ ἀντιθετικὲς ἀναγνώσεις ποὺ ἐπιδέχονται τὰ κείμενα τῶν Γραφῶν, ἐπιτρέ-

τρόπους της, αὐτὴ ἡ προσωποποίηση τῆς εὐθύνης, γιατί ἐπέτρεπε νὰ στηλιτευθεῖ μιὰ πολιτικὴ διὰ μέσου τῶν ἐνεργειῶν ἐνός ἀτόμου, χωρὶς νὰ βάλλεται, ἄμεσα καὶ ἐπώνυμα, ἡ κορυφὴ τῆς ἱεραρχίας.

Ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα εἴταν σχεδὸν φυσικὸ νὰ ἔρθουν στὴν ἐπιφάνεια ὅλες αὐτὲς οἱ ἱστορίες, τὶς ὁποῖες συναντοῦμε στὰ γράμματα τοῦ Πίκ-κολου καὶ τοῦ Σ.Π., ἀλλὰ καὶ δημοσιευμένες στὶς σελίδες τῆς «Μέλισσας», γιὰ καταχρήσεις, χρέη, κοκκονίτσες καὶ τὰ παρόμοια. Δὲν γνωρίζουμε, οὔτε ἄλλωστε ἐνδιαφέρει ἐδῶ, ἂν οἱ κατηγορίες αὐτὲς ἀνταποκρίνονται στὴν πραγματικότητά. Πρόκειται γιὰ συνηθισμένες καταστάσεις καὶ γιὰ κοινὸς τρόπος τῆς πολέμικῆς, ὅπως τὴν ἀσχοῦν καὶ οἱ δύο παρχτάξεις³⁸. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ἀντίπαλους τοῦ Ἰλαρίωνα ἀπέδωσαν τὸ ζῆλο του ἐναντίον τῶν νεωτεριστῶν στὴ μεγάλη φιλοδοξία του νὰ «ἱεραρχήσει» καὶ ἔτσι ἂν ἔχουν τὰ πράγματα, τοῦτο σημαίνει ὅτι αὐτοῦ τοῦ εἵδους ὁ ζῆλος εἴταν ἀρεστός, ἐκείνη τὴν ἐπο-χὴ, στὴν κορυφὴ τῆς Ἐκκλησίας, σὲ καιροὺς ὅπου τὸ Πατριαρχεῖο σκληραίνει τὴν στάση του ἀπέναντι σὲ ὅλους τοὺς νεωτερισμοὺς ποὺ θεωρεῖται ὅτι ἀπειλοῦν τὶς παραδοσιακὲς ἰσορροπίες.

Ἡ σκληρυνση τῆς στάσης τῆς Ἐκκλησίας ἀπέναντι στὰ νεωτερι-κὰ κινήματα ἀποτυπώνεται μὲ χαρακτηριστικὸ τρόπο στὴν πατριαρ-χικὴ ἐγκύκλιο τοῦ Μαρτίου 1819 γιὰ τὰ θέματα τῆς παιδείας³⁹. Τὸ κείμενο αὐτό, ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα ποὺ ὑπόγραψε ὁ Γρηγόριος Ε' στὴν

που νὰ ἀναδειχτεῖ καὶ τὸ νόημα τῶν προσπαθειῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ σ' αὐτὸν τὸν τομέα: οἱ φορεῖς τοῦ θά ὑπογραμμί-σουν, κυρίως, τὰ θέματα τῆς ἰσότη-τας καὶ τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης, ἐνῶ ἡ Ἐκκλησία καὶ οἱ παραδοσια-κὲς δυνάμεις ἀντιλοῦν, κατὰ κανόνα, ἀπὸ τὰ ἴδια κείμενα, τὰ ἐπιχειρήμα-τα ποὺ στηρίζουν τὴν ὑποταγὴ στὶς καταστημένες ἱεραρχίες· ἡ σύμπτω-ση στὸ θέμα τῆς μετάφρασης τῶν Γραφῶν δὲν ἐξαφανίζει τὶς πραγμα-τικὲς ἀντιθέσεις.

38. Λίγα χρόνια νωρίτερα, τὰ ἑ-δια ἀκριβῶς εἶχαν γραφεῖ γιὰ τὸν Κοραῆ: χρεωκοπίες, καταχρήσεις, «ἐ-ταῖρες» βλ. Β. Σκουβαράς, Ἀνέκ-δοτα ἀντικοραϊκὰ κείμενα, α' ἔρνος

εἰς Α. Κοραῆν», Ἀθ. 1965, σ. 280.

39. Ἐκδοση τῆς Ἐγκυκλίου, σὲ μεγάλο μονόφυλλο, ἔγινε τὸ 1819, στὸ Πατριαρχικὸ Τυπογραφεῖο· πβ. Γκι-νης-Μέξας, τ. Γ', ἀρ. 10131. Ἀνα-δημοσιεύθηκε στὰ περιοδικὰ «Καλ-λιόπη», τ. Α', 1819, σ. 217-221 καὶ «Μέλισσα», τ. Β', 1820, σ. 218-229 (οἱ ἐκδότες τῆς Μέλισσας πρόταξαν ἓνα μικρὸ εἰρωνικὸ σημείωμα: «θαυμά-σιος φιλόλογος φαίνεται ὁ ἄρχων Γραμ-ματικὸς τοῦ Πατριαρχείου. Φρονιμώ-τατοι φαίνονται καὶ οἱ ἄγιοι δεσπότες, ὅσοι τὸ ὑπέγραψαν»). Τελευταία, σχο-λιασμένη, ἔκδοση τῆς Ἐγκυκλίου, ἀπὸ τὸν Κ. Θ. Δημαρεῶ, Ὁ Κοραῆς καὶ ἡ ἐποχὴ του, Ἀθ. 1953, σ. 299-304.

τρίτη πατριαρχία του⁴⁰, παρέχει τὸ θεωρητικὸ πλαίσιο καὶ ἀποτελεῖ τὸ σημεῖο ἐκκίνησης γιὰ τὶς ἐνέργειες ποὺ ὀργανώθηκαν ἐναντίον τῶν νεωτεριστῶν στὰ χρόνια 1819-1821. Στόχος τῆς ἐγκυκλίου: ἡ διδασκαλία τῶν ἐπιστημῶν, τὰ μαθηματικά, οἱ νέες γλωσσικὲς θεωρίες καὶ ἡ συνήθεια νὰ βαπτίζονται τὰ παιδιὰ μὲ ἀρχαιοελληνικὰ ὀνόματα. "Ὁ ἀν καὶ δὲν κατονομάζονται ἄμεσα, ὁ Κοραΐς, ἡ διδασκαλία του καὶ οἱ ὁπαδοί του, τὸ «κοραϊκὸν κόμμα», ὅπως θὰ τοὺς ἀποκαλέσει, λίγο ἀργότερα, ὁ 'Ιλαρίων⁴¹, ἀποτελοῦν τὸ διάφανο ἀντικείμενο ἐναντίον τοῦ ὁποίου στρέφεται ἡ πατριαρχικὴ ἀποδοκιμασία⁴².

Ἐξειδικευμένη στὰ θέματα τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς διακίνησης τοῦ βιβλίου, ἡ νέα αὐτὴ πολιτικὴ ἐκφράστηκε μὲ ἓνα σχέδιο μεγαλεπήβολο, ἀλλὰ ποὺ ἐκ τῶν πραγμάτων δὲν μποροῦσε νὰ πραγματοποιηθεῖ, καὶ μὲ συγκεκριμένα μέτρα τὰ ὁποῖα φαίνεται ὅτι ἐφαρμόστηκαν. Τὸ σχέδιο διατυπώθηκε στὴν «ἀπανταχοῦσα» ποὺ δημοσιεύτηκε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1820 γιὰ νὰ ἐξαγγεῖλει τὴν ἀνακίνηση τοῦ Πατριαρχικοῦ Τυπογραφείου· τὰ συγκεκριμένα μέτρα μορφοποιήθηκαν μὲ τὴν ἐπιβολὴ λογοκρισίας στὰ βιβλία ποὺ κυκλοφοροῦσαν στὴν Κωνσταντινούπολη.

Ἡ «ἀπανταχοῦσα», ποὺ κυκλοφόρησε μὲ μορφὴ φυλλαδίου⁴³, εἶναι ἓνα φαινομενικὰ ἀντιφατικὸ κείμενο. Δείχνει νὰ ἐνσωματώνει, στὸ ἐπίπεδο τῆς ὀνοματολογίας τουλάχιστον, στοιχεῖα τῆς ἰδεολογίας καὶ τῆς προπαγάνδας τοῦ Διαφωτισμοῦ καί, ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῇ, δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι δὲν ἐναρμονίζεται, σὲ ὅλα τὰ σημεῖα, μὲ τὰ πλαίσια ποὺ καθόριζε ἡ Ἐγκύκλιος τοῦ 1819. Δὲν πρόκειται μόνον, ὅπως θὰ μποροῦσε νὰ

40. Λίγο ἀργότερα, θὰ ἐκδοθεῖ ἡ πατριαρχικὴ ἐγκύκλιος ποὺ ἀπαγόρευε τὴν ἐπικοινωνία τῶν ὀρθοδόξων μὲ τοὺς δυτικὸς στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὴν εἴσοδο τῶν πρώτων «εἰς τὰς φραγκικὰς λοταρίας καὶ καφεταρίας» βλ. Τ. Γριτσόπουλος, *Μητροπολίτης Ἀμυκλῶν καὶ Τριπολιτζᾶς Δανιὴλ Παναγιωτόπουλος*, π. «Θεολογία», τ. Α' 1959, σ. 265-267.

41. Σὲ γράμμα του τοῦ 1823· βλ. Ν. Βάμβας, *Ἀντεπίκρισις εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ ... Κωνσταντίνου ἐξ Οἰκονόμων ἐπίκρισιν*, Ἀθ. 1839, σ. 38.

42. Πβ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, Ἀθ. 1980, σ.

367· ἀνάλυση τῆς ἐγκυκλίου, αὐτ., σ. 366-368.

43. Τοῖς ἀπανταχοῦ εὐρισκομένοις ὁμογενέσιν ὅσοι τῆς τοῦ Γένους δόξης καὶ ὀφελείας. *Ζηλωταὶ τυγχάνουσιν. Ἐν Κωνσταντινουπόλει. Ἐν τῷ τοῦ Γένους Ἑλληνικῷ Τυπογραφείῳ. Ἐν Ἑτ. αὐτ.* (16ο, σ. 27). Τὸ κείμενο ἀναδημοσιεύτηκε τὸν ἴδιο καὶ τὸν ἐπόμενον χρόνο στὰ ἑλληνικὰ περιοδικὰ «Καλλιόπη», τ. Β', τχ. 16 (Βιέννη, 15 Αὐγούστου 1820), σ. 145-151· «Φιλολογικὸς Τηλέγραφος», ἀρ. 15 (Βιέννη, 15 Αὐγούστου 1820), σ. 125-136· καὶ «Μέλισσα», τ. Γ', Παρίσι 1821, σ. 250-262.

θεωρήσει κανείς, για ἀπλή χρησιμοποίηση κοινῶν τρόπων καὶ ἰδεολογικῶν μοτίβων ποὺ εἶχαν ἀρχίσει πιά νὰ γίνονται ἐνιαῖα ἀποδεκτὰ ἀπὸ τὸ σύνολο τῆς προοδευτικῆς καὶ τῆς συντηρητικῆς λογιόσυνης. Πρόκειται καὶ γιὰ μιὰ νέα ἀντίληψη, ποὺ διαμορφώνεται σὲ ὀρισμένους ἡγετικούς ἐκκλησιαστικούς κύκλους, ἀναφορικὰ μὲ τὰ θέματα τῆς παιδείας: προσαρμογὴ στὶς νέες πραγματικότητες καὶ αὐστηρὸς ἐλεγχὸς τους.

Τὰ στοιχεῖα, ἀκριβῶς, τοῦ ἐλέγχου τῆς πνευματικῆς ζωῆς, ὅπως διατυπώνονται στὴν «ἀπανταχοῦσα», εἶναι ἐκεῖνα ποὺ προκαλέσαν τὴν προσοχὴ καὶ τὶς ἀντιδράσεις τῶν φιλελεύθερων διανοουμένων. Οἱ αὐταρχικὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὶς ἀρχὲς ποὺ πρέπει νὰ διέπουν τὴν καλὴ λειτουργία τῆς τυπογραφίας (: «ἡ κλεῖς τῆς Τυπογραφίας εὐρίσκεται ἐν χερσὶ βασιλέως, καὶ τὴν ἀνοίγει διὰ νὰ εἶναι κοιτῶν τῶν Μουσῶν, καὶ τὴν κλείει, ὅταν γένηται πίθος Πανδώρας»⁴⁴), συνδυάζονται μὲ πολὺ σαφεῖς προδιαγραφές γιὰ τὰ κείμενα ποὺ θὰ μπορούν νὰ ἐκδίδονται στὸ πατριαρχικὸ τυπογραφεῖο: «νὰ καρπούμεθα τὰ ἐκ τῆς τυπογραφίας καλὰ, νὰ ἀποφεύγωμεν πᾶν ὅτι δύναται νὰ συσκιάσῃ τὴν λαμπρότητα τῆς ἀκραιφνοῦς ἡμῶν ὑποταγῆς [στὸ σουλτάνο] διὰ τῆς ἐκδόσεως βιβλίων ἀντιφρονούντων»⁴⁵. Κάποιες ἄλλες διατυπώσεις ἔδειχναν ποιούς, ἀνάμεσα στοὺς ἑλλήνες διανοούμενους, θεωροῦσε, ὁ συντάκτης τῆς «ἀπανταχοῦσας», ἀντιπάλους τῆς κατευθυνόμενης ἀπὸ τὴν ἐκκλησία προσπάθειας: «κατασιγάσθωσαν, ὅσοι δι' ἀπειροκαλίαν καὶ γνώμης μοχθηρίαν τολμῶσι νὰ καθάπτωνται τῶν Ἐκκλησιαστικῶς καὶ πολιτικῶς τοῦ Γένους προῖσταμένων»· αὐτοὶ κατονομάζονται καὶ πρὸ συγκεκριμένα στὴν τελευταία φράση τοῦ κειμένου: εἶναι «τινὲς τῶν ἐν Εὐρώπῃ καθ' ἡμέτεραν ἀτυχίαν ὁμογενῶν»⁴⁶.

Παράλληλα μὲ ὅλα αὐτά, ὑπάρχει, στὴν «ἀπανταχοῦσα», ἡ ὑποτύπωση ἐνὸς εὐρύτερου σχεδίου: νὰ συγκεντρωθεῖ, στὸ ἀνακαινισμένο πατριαρχικὸ τυπογραφεῖο, ἡ παραγωγὴ τοῦ συνόλου τῶν βιβλίων ποὺ

44. *Τοῖς ἀπανταχοῦ εὐρισκομένοις*, ὁ.π., σ. 12.

45. *αὐτ.*, σ. 14. Μιὰ παράγραφος τῆς ἀπανταχοῦσας ἔδειχνε, εὐγλωττα, στοὺς συγχρόνους, ποιά εἶταν τὰ ἔθρια μέσα στὰ ὁποῖα μπορούσε (ἢ: ἤθελε, ὅπως ἔγραψαν τότε οἱ ἀντίπαλοι) νὰ κινηθεῖ ἡ «Τυπογραφία τοῦ Γένους»: «Ζήτω ὁ Γαληνότατος καὶ Κραταύτατος ἡμῶν ΑΝΑΞ, ἡ Κορωνίς τῶν

προκατόχων αὐτοῦ Μεγάλων Βασιλέων· ὁ ἀκριβὴς φύλαξ τῆς Δικαιοσύνης καὶ Ἐπιεικείας· ὁ εὐσπλαγχνικώτατος καὶ ἡρωικώτατος ΣΟΥΛΤΑΝ ΜΑΧΜΟΥΤ Β'. Εἴη τὸ κράτος αὐτοῦ διαιωνίζον, καὶ θριαμβεῦον κατὰ πάντων τῶν ἐναντίων» (*αὐτ.* σ. 13).

46. «κατασιγάσθωσαν», *αὐτ.*, σ. 24· «τινὲς τῶν ἐν Εὐρώπῃ», *αὐτ.*, σ. 27.

ἐκδίδονται ἀπὸ τοὺς Ἑλληνες συγγραφεῖς καὶ μεταφραστές. Τὰ σχετικὰ ἐπιχειρήματα εἶναι διατυπωμένα μετὰ τρόπον ποὺ φανερώνει πατριωτισμὸν καὶ φροντίδα γιὰ τὴν δόξαν τοῦ Γένους: θὰ εἶναι τιμὴ γιὰ τὴν Ἑλλάδα ἂν τὰ βιβλία τῶν Ἑλλήνων φέρουν στὴν προμετωπίδα τους, μαζί με τὰ ἑλληνικὰ ὀνόματα τῶν συγγραφέων τους, καὶ ὄνομα ἑλληνικοῦ τυπογραφείου: «ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐν τῷ Ἑλληνικῷ τοῦ Γένους Τυπογραφείῳ»⁴⁷.

Οἱ ὁπαδοὶ τοῦ Διαφωτισμοῦ, ποὺ εἶχαν πολλοὺς λόγους νὰ δυσπιστοῦν ἀπέναντι σὲ πρωτοβουλίες αὐτοῦ τοῦ εἵδους, ἀπάντησαν ἀμέσως ὅτι ἡ Κωνσταντινούπολη δὲν εἶναι ὅλη ἡ Ἑλλάδα, ὅτι τυπογραφεῖα ὑπάρχουν πιά καὶ στὴ Χίο καὶ στὶς Κυδωνίες⁴⁸ καὶ ὅτι, πίσω ἀπὸ τὴν πρόσκληση τῆς «ἀπανταχούσας», κρύβεται ἡ πρόθεση νὰ συγκεντρωθοῦν οἱ τυπογραφικὲς δραστηριότητες στὴν Κωνσταντινούπολη, γιὰ νὰ μποροῦν νὰ λογοκρίνονται εὐκολότερα.

Οἱ ἀντιδράσεις στὸ κείμενο καὶ στὰ σχέδια τῆς «ἀπανταχούσας» προήλθαν, κυρίως, ἀπὸ τοὺς κοραϊκοὺς κύκλους καὶ ὑπῆρξαν ἐξαιρετικὰ ἔντονες. Ἡ ἐκδοσὴ τῆς ἀγγέλθηκε καὶ σχολιάστηκε εἰρωνικά ἀπὸ τοὺς ἐκδότες τοῦ Λόγιου Ἑρμῆ, τὸν Αὐγουστο τοῦ 1820⁴⁹. Τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ, ἢ λίγο ἀργότερα, πρέπει νὰ ἔφτασαν στὸ Παρίσι οἱ ἀνησυχητικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν τροπὴ ποὺ ἔπαιρναν τὰ πράγματα στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἀρχὲς Ὀκτωβρίου ὁ Κοραῆς θὰ ἐκφράσει τὸν φόβο ὅτι «ὁ Ταρτουφισμός», ποὺ ἐκδηλώθηκε μετὰ τὸ βίαιο κλείσιμο τοῦ Φιλολογικοῦ Γυμνασίου τῆς Σμύρνης, «δὲν περιορίζεται εἰς μόνον τὴν Σμύρνην καὶ τὸν Ἐπίσκοπόν τῆς ἀλλ' ἐκτείνεται καὶ μέχρι τῶν ἀνωτέρων· φοβοῦμαι μὴν ἀπεφάσισαν ν' ἀφήσωσιν ὁλότελα τὴν Εὐαγγελικὴν ὁδόν, τῆς ὁποίας τὸ στενὸν τοὺς θλίβει, καὶ ἀντὶ ἱερέων τοῦ Χριστοῦ, νὰ κατασταθῶσι ἀληθῶς ἱερεῖς τῆς αἰσχύνης. Ἡ ἐλεεινὴ καὶ ἐν ταυτῷ γελοία πρόσκλησις τοῦ Ἰππαρίωνος, μοῦ ἐμπνέει μάλιστα τοὺς τοιοῦτους φόβους»⁵⁰. «Πρόσκλησις», εἶναι, βέβαια, ἡ «ἀπανταχούσα» καὶ Ἰππαρίων, ὁ Ἰλαρίων ὁ σιναΐτης⁵¹. Τὸν ἴδιο μῆνα ὁ Κ. Κοκ-

47. αὐτ., σ. 22-24.

48. «Ἑρμῆς ὁ Λόγιος», σ. 488· «Μέλισσα», τ. Γ' 1821, σ. 265. Βλ. καὶ Σπ. Κ. Παπαγεωργίου, *Τοῦ μητροπολίτου Ἀρτης Ἰγνατίου ἀλληλογραφία*, «Ἐπετηρὶς Παρισσοῦ», τ. ΙΓ', 1917, σ. 225 καὶ ἐδῶ, σ. 599, στὸ γράμμα τοῦ Σ.Π.

49. «Ἑρμῆς ὁ Λόγιος», 1820, σ. 487-488.

50. Α. Κοραῆς, *Ἐπιστολαί*, ὁ.π., τ. Γ2, 1886, σ. 726.

51. Ὁ Ἰππαρίων (καὶ συντομογραφικά: Ἰππ. καὶ Ἰππαρ.) ποὺ ἀπαντᾷ συχνὰ στὰ γράμματα τοῦ Κοραῆ πρὸς τὸν Κ. Κοκκινάκη (*Ἐπιστολαί*, ὁ.π.,

κινάκης βρίσκει ἀφορμὴ νὰ ἐλέγξει, αὐστηρά, τοὺς συντάκτες τῆς ἀπανταχοῦσας, «ἀνδράρια ἐξησκημένα εἰς τὸ νὰ διαστρέφωσιν ἡλιθίως ὁλοὺς τοὺς λόγους καὶ τὰς πράξεις μας εἰς ἀθεΐας, καὶ δὲν ἐξεύρω πόσας ἄλλας κακίας»⁵².

Λίγους μῆνες ἀργότερα, τὸ περιοδικὸ «Μέλισσα» ἀναδημοσιεύει, ἀκέραια, τὴν «ἀπανταχοῦσα» γιὰ νὰ τὴν στηλιτεύσει μὲ δριμύτητα⁵³. Ἐνα εἰρωνικὸ εἰσαγωγικὸ κείμενο τοῦ Κ. Νικολόπουλου φανερώνει καλὰ τὶς ἀντιδράσεις ποὺ προκάλεσε, σ' ἓνα τμήμα τῆς ἐλληνικῆς λογιό-συνῆς, τὸ κωνσταντινουπολίτικο φυλλάδιον⁵⁴. Ἡ κριτικὴ ποὺ ἀκολου-

τ. Γ2, σ. 720, 726, 728, 729, 733, 734) εἶναι πάντα ὁ Ἰλαρίων ὁ σιναιΐτης (καὶ ὅχι ὁ Σουλτάνος τῶν Τούρκων, ὅπως σημειώνεται στὸ εὐρετήριο τῶν Ἀπάντων τοῦ Κοραῆ, ἐκδ. Γ. Βαλέττ, τ. Β2, Ἀθ. 1965, σ. 813β).

52. «Ἐρμῆς ὁ Λόγιος», τχ. 20 (15 Ὀκτωβρίου 1820), σ. 626-630. Ὁ Κοραῆς ἔσπευσε ἀμέσως νὰ ἐκφράσει τὴν ἱκανοποίησίν του στὸν συγγραφέα τοῦ ἄρθρου: «ὁ τελευταῖος Ἐρμῆς σου μὲ εὐφρανε διὰ τὴν κατὰ τοῦ τυφλοῦ θεωροῦ καταφοράν» (Ἐπιστολαί, ὅ.π., τ. Γ2, σ. 732). Ἀπὸ τὴν πλευρὰ του ὁ Κοδρικᾶς σχολιάζει εἰρωνικά, σὲ γράμμα του πρὸς τὸν Δ. Ποστολάκα, τὸ δημοσίευμα τοῦ Κοκκινάκη, τὸ ὁποῖο ἀποδίδει στὴν ὀργὴ τῶν κοραϊστῶν γιὰ τὸ ὄνομα τοῦ Κοραῆ δὲν μνημονεύθηκε στὴν ἀρμόζουσα θέσι ἀπὸ τὸν συγγραφέα τῆς «ἀπανταχοῦσας» βλ. Φ. Κ. Μπουμπουλίδης, Ἀνέκδοτοι ἐπιστολαὶ τοῦ Παν. Κοδρικᾶ πρὸς τὸν Δημ. Ποστολάκα, «ΕΕΦΣΠΑ», τ. ΚΑ', 1970/1, σ. 83, 86-87. Οἱ κοραϊστὲς, πάλι, θεωροῦν ὅτι ὁ Κοδρικᾶς εἶχε χολωθεῖ ἐναντίον τοῦ Ἰλαρίωνα, ἐπεὶ δὴ τὸ ὄνομά του εἶχε παραληφθεῖ ἀπὸ τὸν κατάλογο τῶν σημαντικῶν λογίων ποὺ περιέχεται στὴν «ἀπανταχοῦσα» βλ. «Ἐρμῆς ὁ Λόγιος», 1821, σ. 218. Πάντα αὕτῃ ἡ μανία νὰ ἀποδίδονται σὲ μι-

κροφιλοτιμίες, ἀντιπαράθεσις τῶν ὁποίων τὸ ἀντικείμενο εἶταν πολὺ πιὸ σημαντικό.

53. «Μέλισσα», τ. Γ', 1821, σ. 250-262. Οἱ συντάκτες τοῦ περιοδικοῦ πρόσθεσαν στὸ κείμενο ἄφθονες δόσεις θαυμαστικῶν γιὰ νὰ ἐπισύρουν τὴν προσοχὴ στὰ σημεῖα ποὺ θεωροῦν διαβλητά.

54. αὐτ., σ. 249-250. Ὁ Νικολόπουλος ὑπογράφει μὲ τὰ ἀρχικὰ ψευδωνύμου του: Ἀ[γαθόφρων] Α[καδεσμιό-νιος]. Μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε βέβαιον ὅτι ἀντλεῖ στοιχεῖα ἀπὸ τὸ γράμμα τοῦ Σ.Π. Δεῖγμα γραφῆς τοῦ Νικολόπουλου: «Βλέπομεν δὲ τρανῶς ὅτι ὁ κύριος Ἰλαρίων ἐστὶν ἀληθὴς ῥήτωρ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας καὶ χαίρομεν, ὅτι οἱ μεγάλοι καὶ λαμπροὶ Δεσπότες τοῦ γένους ἐξελέξαντο, καὶ κατέστησαν συνήγορον, ἄνδρα ὄντως Ἑλληνικώτατον, ἱερέα σωφρονέστατον, ὁλολύγοντα, ὑπέρλαμπρον, καὶ βοῶντα μετ' ἐνθουσιασμοῦ. "Ζήτω ὁ ...! κτλ. κτλ." Ὁ ἐλληνικῶν φρονιμάτων ἀνάπλεος Ἰλαρίων μιμεῖται θαυμασίως τὸν ἀθάνατον Δημοσθένην, ὅστις ἡγάπα τὸν Φίλιππον καὶ πάντας τοὺς Μακεδόνας, καὶ ἐβόησε πολλὰκις ἐνώπιον ἀπάντων τῶν Ἀθηναίων. "Ζήτω ὁ Φίλιππος ὁ κραταιότατος, ὁ ἀκριβὴς φύλαξ τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἐπιεικίας! Ζῆξωσαν οἱ δεσπότες καὶ κύριοι

θεῖ, μὲ ὑπογραφή: «Ζ.Ψ.Ξ. ἑραστής τῶν Μουσῶν»⁵⁵, ἐλέγχει, σχεδὸν φράση μὲ φράση, καὶ χωρὶς ὑπερβολικὴ καλοπιστία, τὴν «τρομακτικὴν ἀπεραντολογίαν», («τὸ ἄκριτον καὶ ἀπειρόκαλον», τὴν «ἡλιθίαν καὶ δουλικωτάτην ὑποταγήν» ποὺ χαρακτηρίζουν τὸν συγγραφέα τοῦ φυλλαδίου. Ἀλλὰ τὸ πραγματικὸ ἀντικείμενο τῆς διαμάχης θὰ ἀναδειχθεῖ, φωτίζοντας τὶς δύο διαμετρικὰ ἀντίθετες ἀντιλήψεις ποὺ ἀντιπρατίθενται, ὅταν ὁ Ζ.Ψ.Ξ. θὰ ἀναιρέσει τὴν διατύπωση τῆς ἀπανταχοῦσας ὅτι «ἡ κλεῖς τῆς τυπογραφίας κεῖται ἐν χερσὶ βασιλέως»: «Ἐγὼ ἔμαθα», γράφει ὁ Ζ.Ψ.Ξ., «ὅτι εἰς τριῶν εἰδῶν τόπους ὑφίσταται ἡ τυπογραφία. Α'. "Ὅπου ἡ κλεῖς τῆς κεῖται, ὅχι ἐν χερσὶ βασιλέως, ἀλλ' ἐν χερσὶ νόμων, καὶ ἐν χερσὶ κάθε πολίτου, διὰ τὴν γράφῃ καὶ τὴν φρονῇ ὅ,τι θέλει κατὰ τὸ δικαίωμα τῆς φυσικῆς ἐλευθερίας, παιδευόμενος ἀπὸ τοὺς ὑπερασπιστὰς τῆς πολιτείας νόμους μόνον ἀν βλασφημῆση, ἢ συκοφαντήσῃ, καὶ ὅχι ἀν γράψῃ πᾶσαν ἀλήθειαν, καὶ πειράξῃ τὴν ἀμέλειαν ἢ ἀδικίαν τοῦ δεῖνος ἢ δεῖνος προὔχοντος, ἐπισκοπῶν τὰ δημόσια πράγματα. Β'. "Ὅπου ἡ κλεῖς κεῖται τῷ ὄντι ἐν χερσὶ βασιλέως, καὶ διοικεῖται κατὰ τὰ ἀτομικὰ τοῦ βασιλέως φῶτα καὶ τὴν προαίρεσιν. Γ'. "Ὅπου ὁ βασιλεὺς οὔτε ἐφρόντισε ποτέ, οὔτε φροντίζει περὶ τυπογραφίας, καὶ μάλιστα ἀλλογλώσσου, οὔτε ἡξεύρει ἀν ἔχῃ κλεῖδα ἢ ὅχι, ἀλλὰ χωρὶς τὴν ζητήσῃ, τοῦ τὴν χαλκεύουν καὶ τὴν προσφέρουν ἀβούλως ὑποβασιλίσκοι ὑποβασιλέων πενθιμοσχήμενες» ἐν ᾧ εἰμποροῦσαν νὰ φωτίσουν τὸν λαὸν μὲ ἥσυχον ἄνεσιν, αὐξάνουσι τὴν βαρύτητα τοῦ ζυγοῦ του, καὶ μὲ πρόφασιν πατρικῆς ὁδηγίας, διαιωνίζουσι τὴν τυφλότητα τοῦ ἔθνους των. Ἡ ἀλήθεια ἐφυγαδεύθη ἀπὸ ἐκεῖ. Ἐκεῖ ἡ ὑπόκρισις θριαμβεύει, ἀναθεματίζεται τὸ ἐλεύθερον φρόνημα, καίονται

τῶν Ἑλλήνων, οἱ λαμπρότατοι καὶ χαριτόβροντοι τῆς Ἑλλάδος ἀστέρες! κτλ.» Ἡ μίμησις τοῦ σοφοῦ Ἰλαρίωνος οὐκ ἔστι δουλοπρεπής, ἀλλὰ τῷ ὄντι Ἑλληνικὴ καὶ συνηγόρῳ τοιούτῳ πρέπουσα. «Ὅθεν καὶ ἡμεῖς, εὐγνωμονοῦντες ὡς γνήσια τέκνα τῆς Ἑλλάδος, βοῶμεν εὐκρινῶς· «Ζήτω αἰωνίως ὁ φιλογενέστατος Ἰλαρίων, τὸ καύχημα τῆς Κωνσταντινουπόλεως!»...»

55. «Μέλισσα», τ. Γ', 1821, σ. 263-274. Ὁ Ζ.Ψ.Ξ. γράφει ὅτι γεννήθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη (σ. 271) καὶ ὅτι μένει στὸ Παρίσι (σ. 263), ἀλλὰ ἴσως καὶ αὐτὰ, ὅπως καὶ τὰ ἀρχικὰ μὲ

τὰ ὁποῖα ὑπογράφεται, νὰ ἔχουν ἐνταχθεῖ στὸ κείμενο γιὰ τὴν δυσκολέψουν τὴν ταύτισή του. Ὁ Στ. Καρατζᾶς, *Κοραῖς καὶ Νικολόπουλος*, Ἀθ. 1949, σ. 36 (πβ. τοῦ ἴδιου, *Ὁ Ἀραθόφρων Λακεδαιμόνιος καὶ τὸ παρισινὸ περιοδικὸ «Μέλισσα»*, π. «Πελοποννησιακά», τ. Γ', 1959, σ. 242) θεωρεῖ πὺς ὁ Ζ.Ψ.Ξ. εἶναι ὁ Κοραῖς· δὲν μοῦ φαίνεται πιθανόν. Ἐπίσης δὲν εἶναι ὀρθὴ ἡ ταύτιση ποὺ προτείνεται στὰ ἴδια δημοσιεύματα (ἀντίστοιχα, σ. 361 καὶ 260-261): Χριστόφορος Χριστιανουπόλιτης = Ἰλαρίων σινάτης· πρόκειται γιὰ τὸν Π. Κοδρικά.

τὰ φύλλα, καὶ μένουν τὰ πράγματα. Ποία εἶναι ἡ ὀρθότερα ἀπὸ τὰς τρεῖς κατηγορίας καὶ ἡ Κωνσταντινούπολις εἰς ποίαν ὑπάγεται ἅς τὸ μαντεύσῃ ὁ ἀναγνώστης»⁵⁶.

Ἀρχὴς τοῦ 1821, σὲ ἓνα διάλογό του, ὁ Κοραῖς θὰ ἀνανεώσει τὴν ἀποδοκιμασίαν του γιὰ τὸ φυλλάδιο καὶ τὸν συγγραφέα του⁵⁷. Ἡ «ἀπανταχοῦσα» εἶχε συντελέσει πολὺ γιὰ νὰ ἐδραιωθεῖ, στὴ συνείδηση τῶν νεωτεριστῶν, ἡ κακὴ φήμῃ τοῦ Ἰλαρίωνα ὡς ἐχθροῦ τῶν φώτων. Πέρα ἀπὸ τὶς προσωπικὲς ἀντιπαλότητες, ποὺ ὅπως δῆποτε ὑπῆρχαν, ἀλλὰ οἱ ὁποῖες, μόνες τους, δὲν ἀρκοῦν γιὰ νὰ ἐξηγηθεῖ ἡ διάσπαση ποὺ δόθηκε στὶς σχετικὲς ἐκδηλώσεις, τὸ ἰδεολογικὸ κλίμα ποὺ ἐξέφραζε τὸ φυλλάδιο τοῦ Ἰλαρίωνα, καὶ ἡ διαφαινόμενη, κάτω ἀπὸ τὶς ἐπιδέξιες διατυπώσεις, ἀπειλή, εἶναι ἐκεῖνο ποὺ ἀνησύχησε τοὺς προοδευτικοὺς διανοούμενους. Οἱ πληροφορίες ὅτι, στὴν Κωνσταντινούπολη, ἐπιβλήθηκε λογοκρισία στὰ βιβλία, ἐπιβεβαίωναν τὸ βάσιμο τῶν φόβων τους.

Καὶ γιὰ τὰ θέματα τῆς λογοκρισίας τοῦ 1820 ὅσα γνωρίζαμε εἶταν κάπως ἀχνά⁵⁸. Οἱ πληροφορίες ποὺ μποροῦμε νὰ ἀντλήσουμε ἀπὸ τὰ ἐπιστολικά κείμενα τοῦ Πίγκολου καὶ τοῦ Σ. Π. ἐπιτρέπουν νὰ ἀναπαραστήσουμε, ὡς ἓνα βαθμὸ, τὴ σειρὰ τῶν σχετικῶν περιστατικῶν.

Ἡ ἀρχὴ φαίνεται ὅτι ἔγινε μὲ τὴν ἐκδοση, τὴν ἄνοιξη ἢ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1820⁵⁹, «πατριαρχικῆς προσταγῆς», πρὸς τοὺς βιβλιοπώλες τῆς Κωνσταντινούπολης⁶⁰, «νὰ μὴν πωλοῦν κανέν βιβλίον», ἂν δὲν ἔχει

56. «Μέλισσα», τ. Γ', σ. 268-269. Ἐπισημαίνω τὶς διατυπώσεις τῆς τρίτης ἐκδοχῆς, ὅπου ὁ Ζ. Ψ. Ξ. ὑπαινίσσεται ὅτι οἱ Τοῦρκοι, ἀδιάφοροι γιὰ τὰ θέματα τῆς ἐλληνικῆς τυπογραφίας, ὑποκινοῦνται νὰ παρέμβουν ἀπὸ ἐκείνους ποὺ «δικαιωνίζουσιν τὴν τυφλότητά τοῦ ἔθνους των».

57. Ἀθανασίου καὶ Νικολάου Διάλογος, «Ἐρμῆς ὁ Λόγιος», 1821, σ. 20.

58. Πβ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, Ἀθ. 1980, πολλ., ἰδιαιτέρως στὴ σ. 450. R. Clogg, *Some Protestant Tracts Printed at the Press of the Ecumenical Patriarchate in Constantinople*, «Eastern Churches Review», τ. Β', 1968, σ. 153 ἐξ.

59. Γιὰ τὴ χρονολόγησιν στηρίζο-

μαι στὴν πληροφορία τοῦ Σ. Π. (ἐδῶ, σ. 600), ὅτι ἡ πατριαρχικὴ πράξις εἶναι μεταγενέστερη ἀπὸ τὴν ἀνάθεση, στὸν Ἰλαρίωνα, τῆς ἐπιστάσις τοῦ Πατριαρχικοῦ Τυπογραφείου, δηλαδὴ μετὰ τὸν Μάρτιο ἢ Ἀπρίλιο τοῦ 1820 ὅποτε ἄρχισε ἡ ἀναδιοργάνωσις τῆς τυπογραφίας· πβ. Γ. Γ. Παππαδόπουλος-Γ. Π. Ἀγγελόπουλος, *Τὰ κατὰ τὸν αἰσδιμον... Γρηγόριον Ε'*, τ. Α', Ἀθ. 1865, σ. 174-179. Σπ. Παπαγεώργιος, *Τοῦ μητροπολίτου Ἀρτης Ἰγνατίου Α' ἀλληλογραφία*, ἔ.π., σ. 225.

60. Καὶ ὁ Ν. Πίγκολος καὶ ὁ Σ. Π. μιλοῦν στὰ γράμματά τους μόνο γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἀπὸ τὰ συμπραχόμενά τους συνάγεται ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ μέτρα ποὺ ἔχουν ἰσχὺ

πρώτα υποβληθεῖ σὲ ἐκκλησιαστικὸ ἔλεγχον⁶¹. Φαίνεται ὅτι στὴν ἴδια πατριαρχικὴ ἐκδόση ὁρίζονταν πῶς τὴν εὐθύνη γιὰ τὸν ἔλεγχον τῆς ὀρθοδοξίας τῶν βιβλίων θὰ τὴν εἶχε ὁ Ἰλαρίων. Στὴν «προσταγὴ» αὐτὴν πρέπει νὰ ἀναφέρεται καὶ ὁ Κ. Κούμας ὅταν γράφει ὅτι «τὰ βιβλία ἐξωτερικὰ καὶ ἐσωτερικὰ καθυπεβλήθησαν εἰς αὐστηρὸν λογοκριτὴν μὲ δικτατωρικὴν ἰσχύν, εἰς τὸν πρώην Συναῖτην Ἰλαρίωνα, εἰδῆμονα τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης, ἐπιθυμοῦντα νὰ ἀρχιερατεῦσῃ»⁶². Ὁ Πίγκολος, προσωποποιώντας στὸ ἔπακρον τὰ πράγματα, συμπληρώνει, στὸ γράμμα του ὅτι ὁ Ἰλαρίων, «ὁ ἅγιος Μουλαρίων», εἶταν ἐκεῖνος ποὺ προκάλεσε τὴν πατριαρχικὴ ἀπόφαση⁶³.

Τὸ κείμενο τῆς «προσταγῆς» λανθάνει. Μποροῦμε νὰ υποθέσουμε, εὐλογα, ὅτι τὸ περιεχόμενό της θὰ εἶταν παρεμφερές πρὸς τὸ περιεχόμενο ἀνάλογης πατριαρχικῆς ἐγκυκλίου τοῦ 1798—πατριάρχης εἶταν καὶ τότε ὁ Γρηγόριος Ε'—γιὰ τὸν ἔλεγχον τῶν βιβλίων ποὺ κυκλοφοροῦσαν στὴν καθ' ἡμᾶς Ἀνατολή⁶⁴.

Ἡ πατριαρχικὴ ἀπόφαση πρέπει νὰ ἐφαρμόστηκε· στὸ γράμμα του πρὸς τὸν Κ. Νικολόπουλο, ὁ Σ.Π. ἀναφέρει ρητά: ὁ Ἰλαρίων «περιέρχεται τὰ βιβλιοπωλεῖα τῆς Κωνσταντινουπόλεως, διὰ νὰ ἰδῇ μήπως ἦλθε κανένα βιβλίον· ὅσα δὲν συμφωνοῦσι μὲ τὸ πνεῦμα τῆς ἀγρυπτείας, τὰ δημεύει ἐκ μέρους τοῦ Πατριάρχου, τὰ κακοεξηγεῖ διὰ νὰ παραδοθῶσιν εἰς τὸ πῦρ»⁶⁵. Ἐχοῦμε, δηλαδή, παρακολούθηση τῶν βιβλιοπωλείων, δήμευση τῶν βιβλίων ποὺ θεωροῦνται ὑποπτα, γνωμοδότηση γιὰ τὰ κακὸδοξα ἔντυπα καὶ καταδίκη τους. Ὑπάρχει, ἔτσι, μιὰ διαδικασία καὶ μιὰ νομότυπη κάλυψη τοῦ λογοκριτῆ Ἰλαρίωνα, ὁ ὁποῖος

σὲ ὅλο τὸ κλίμα τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου (βλ. ἐδῶ, σ. 597 καὶ 600). Ἄς σημειώσουμε ἐδῶ ὅτι τόσο ἡ ἀπαγόρευση τῆς ἐπικοινωνίας μὲ τοὺς Αὐτικούς (βλ. στὴν σημ. 40), ὅσο καὶ ἡ ἀπαγόρευση τῆς ἀλληλοδιδασκικῆς μεθόδου, γιὰ τὴν ὁποία θὰ γίνεи λόγος στὴ συνέχεια, εἶναι μέτρα ποὺ ἀφοροῦν μόνον τὴν περιοχὴ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐπίσκοπος τῆς ὁποίας εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Πατριάρχης.

61. Ἐπιστολὴ Ν. Πίγκολου, ἐδῶ σ. 597.

62. Κ. Κούμας, *Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων*, τ. ΙΒ', Βιέννη

1832, σ. 514.

63. Βλ. ἐδῶ, σ. 597. Καὶ ὁ Στ. Κανέλλος θεωρεῖ τὸν Ἰλαρίωνα ὑπεύθυνο γιὰ τὰ κατασταλτικὰ μέτρα τοῦ 1820· βλ. Κ. Iken, *Leukothea*, τ. Α', Λειψία 1825, σ. 9 καὶ 15 (=Α. Δημητρακόπουλος, *Ἐπανορθώσεις σφαλμάτων παρατηρηθέντων τῇ Νοελληνικῇ Φιλολογίᾳ τοῦ Κ. Σάθα*, Τεργέστη 1872, σ. 51 σημ. 1).

64. Βλ. Γ. Γ. Παπαδόπουλος - Γ. Π. Ἀγγελόπουλος, *Τὰ κατὰ τὸν... Γρηγόριον Ε'*, δ.π., τ. Β', 1866, σ. 495-497.

65. Βλ. ἐδῶ, σ. 600.

δὲν λειτουργεῖ αὐθαίρετα, ὅπως γράφουν οἱ ἐπικριτές του, ἀλλὰ μέσα σὲ πλαίσια ποὺ ἔχει ὀρίσει ἢ προϋσταμένη ἀρχή.

«Ἡ inquisition εἶναι τώρα τελεία. Τίποτε εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν δὲν ἤμπορεῖ νὰ τυπωθῇ, μήτε νὰ πωληθῇ ἂν δὲν προεξετασθῇ ἀπὸ τὸν Ἰλαρίωνα», θὰ γράψει ὁ Πίγκολος⁶⁶. Καὶ πραγματικὰ, ὁ συνδυασμὸς τῶν δύο λειτουργιῶν — λογοκρισία τῶν βιβλίων ποὺ ἐκδίδονται στὴν Κωνσταντινούπολιν· ἀπαγόρευση τῆς πώλησης βιβλίων ποὺ ἔχουν ἐκδοθεῖ ἄλλοῦ, ἂν τὸ περιεχόμενό τους δὲν ἔχει ἐλεγχθεῖ προηγουμένως — θὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνεύσει, ἐδῶ, τὸν παραλληλισμὸ ποὺ ἐπιχειρεῖται μὲ τὴν δραστηριότητες τῆς Ἱερῆς Ἐξέτασης. Ὡστόσο, ἡ ἔμφαση ποὺ δόθηκε, ἐκείνη τὴν ἐποχή, ἀπὸ ἓνα τμῆμα τῶν διανοομένων τοῦ Διαφωτισμοῦ, στὴν πρόθεση τοῦ ἱερατείου νὰ συσταθῇ, στὴν Κωνσταντινούπολιν, ἓνα εἶδος «ιεροῦ κριτηρίου», ὅπως μεταφράστηκε ἡ «sainte inquisition», χρειαζόταν καὶ κάποια ἄλλα, πραγματικὰ ἢ ὑποθετικὰ, τεκμήρια γιὰ νὰ στοιχειοθετηθεῖ.

Ἐνα ἀπὸ αὐτὰ θὰ πρέπει νὰ εἶταν ἡ παράδοση στὴν πυρὰ τῶν ὑποπτῶν βιβλίων — βασικὸ καὶ ἐντυπωσιακὸ στοιχεῖο στὴ λειτουργία τῆς Ἱερῆς Ἐξέτασης. Ἡ τύχη τῶν «Στοχασμῶν τοῦ Κρίτωνος»⁶⁷ ἀρκοῦσε γιὰ νὰ ὑποδαυλίσει ὅλες τὶς ὑποψίες. Τὸ ἀνώνυμο μαχητικὸ φυλλάδιο εἶχε ἐκφράσει, μὲ σαφήνεια, στὰ 1819, τὰ ζητούμενα τῆς δημοκρατικῆς καὶ τῆς ἀντικληρικῆς πτέρυγας τοῦ Διαφωτισμοῦ: «ἡ ἱερὰ δεσποτεία τῶν νόμων, οἱ ὅποιοι, ὄντες κανόνες συμφωνημένοι ἀπὸ ὅλους διὰ τὰ δίκαια ὅλων, προστατεύουν μὲ ἰσότητά ὅλους»⁶⁸, εἶναι τὸ πρῶτο ζητούμενο· τὸ δεύτερο, ὁ περιορισμὸς τοῦ κλήρου στὰ αὐστηρῶς ἐκκλησιαστικὰ του καθήκοντα: «ὅπου τὸ ἱερατεῖον ἐπικρατεῖ, ἀντὶ νὰ τρέξῃ ἡ εὐδαιμονία» . . . «ἀργοπορεῖ, περιορίζεται, ἢ καὶ ἀπομακρύνεται. Καὶ ἐξεναντίας» . . . «ὅπου οἱ ἐντόπιοι ἔχουν ἀρκετὴν γνῶσιν διὰ νὰ περιορίσουν τὸν ἀρχιερέα εἰς τὰ τῆς ἐκκλησίας καὶ τῶν εὐλογιῶν, καὶ νὰ πάρουν αὐτοὶ τὴν διεύθυνσιν τῶν κοινῶν, ἐκεῖ διαφαίνεται ἡ δικαιοσύνη, ἡ φιλανθρωπία» . . . «καὶ ὁ ἀρχιερεὺς ἀντὶ νὰ σύρῃ, σύρεται ἀπὸ τὸ κοινὸν πνεῦμα»⁶⁹. Ἡ ἀντίδραση στὴν Κωνσταντινούπολιν

66. Βλ. ἐδῶ, σ. 597.

67. *Στοχασμοὶ τοῦ Κρίτωνος. Ἐν Παρισίοις, Ἐκ τῆς Τυπογραφίας Φιερμίνου Διδότου, 1819*. Διαθέτουμε, τώρα, σχολιασμένη ἔκδοση τοῦ φυλλαδίου ἀπὸ τὸν Δ. Σ. Γκίνη, «*Στοχασμοὶ τοῦ Κρίτωνος*», Ἀθ. 1954 [ἀνά-

τυπο ἀπὸ τὸν «Ἐρρανον εἰς Ἀδαμάντιον Κοραῆν», Ἀθ. 1965, σ. 140 156].

68. *Στοχασμοὶ τοῦ Κρίτωνος*, σ. 4 (ἔκδοση Δ. Σ. Γκίνη, σ. 147).

69. αὐτ., σ. 6-7 (ἔκδοση Δ. Σ. Γκίνη, σ. 149).

είταν άμεση και αποδόθηκε, πάλι, στον σيناΐτη 'Ιλαρίωνα⁷⁰: τὸ βιβλίο παραδόθηκε στις φλόγες «δημοσίως»⁷¹, «μέσα εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ πατριαρχείου»⁷², με σύμφωνη γνώμη τοῦ Γρηγορίου Ε' ⁷³.

Πάντως, γιὰ νὰ παραδοθεῖ ἓνα βιβλίο στὴν πυρά, χρειάζεται πρῶτα νὰ ἐξεταστεῖ καὶ νὰ καταδικαστεῖ ἀπὸ τὴν ἀρμόδια ἐκκλησιαστικὴ ἀρχή, στὴν περίπτωσή μας ἀπὸ τὴ Σύνοδο τοῦ Πατριαρχείου. Ἔχουμε, ἔτσι, μέσα στὸ ἴδιο πάντα κλίμα, μιὰ ἄλλη σειρὰ ἐνεργειῶν, γιὰ τὴν ὁποία τὰ κενὰ τῆς πληροφόρησής μας εἶναι, ἐπίσης, πολὺ μεγάλα. Γνωρίζουμε ἀπὸ τὸν Ι. Φιλήμονα ὅτι, γύρω στὰ 1820, ὑπῆρξαν ἐπώνυμοι ἀφορισμοί, ἀπὸ τὸν Πατριάρχη, Ἑλλήνων ποὺ εἶχαν δημοσιέψει «ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ» φιλελεύθερα συγγράμματα⁷⁴. Ὁ Φιλήμων ἀναφέρεται καὶ σὲ πατριαρχικὲς ἐγκυκλίους ποὺ ἀνακοίνωναν τοὺς ἀφορισμοὺς αὐτοὺς. Ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτὰ—ἀφορισμούς, ἐγκυκλίους—καθένας δὲν ἔχει ἐπισημανθεῖ ὡς σήμερα, ὅπως δὲν ἔχει ἐπισημανθεῖ οὔτε τὸ κείμενο τῆς καταδίκης τῶν «Στοχασμῶν τοῦ Κρίτωνος». Δὲν ἔχει, ἐπίσης, ἐπισημανθεῖ, ὅσο γνωρίζω, καμιά ἐπώνυμη πληροφορία γιὰ

70. Ἡ «Μέλισσα» (τ. Γ', σ. 306-312) δημοσιεύει περίληψη τῶν «Στοχασμῶν», τιτλοφορημένη: Ἐπιτομὴ τοῦ γενναίου καὶ ὠφελίμου ποιήματος, τοῦ ἐπιγραφομένου Στοχασμοῦ τοῦ Κρίτωνος, τοῦ κατακαυθέντος ἐν τῷ Πατριαρχεῖῳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, περὶ τῷ ᾧ κ' ἔτος τὸ σωτήριον, διὰ συνεργείας τοῦ μεταρροῦ προδότου Ἰλαρίωνος κτλ. κτλ. κτλ.

71. «Εἰς τὴν Κωνσταντινουπόλιν ἔκαυσαν δημοσίως μίαν νεωστὶ ἐκδοθεῖσαν φυλλάδα», γράφει ὁ Π. Κοδρικᾶς στὴς 20 Νοεμβρίου 1820· συνεχίζει: «Δὲν γνωρίζω τὸ συγγραμμά, οὔτε ἤξεύρω ποῖος εἶναι ὁ συγγραφεὺς. Συμπεραίνω ὅμως ὅτι εἶναι φιλοσοφικόν, καθ' ὅτι ὁ ἐξ Ἀριμαθείας μυστικοαπόστολος Πολυχρονιάδης περιερχόμενος ἐσχάτως τὴν Γερμανίαν καὶ Ὀλλάνδα μοὶ ἔγραψεν ὅτι ἐκ τῶν ἀντιφιλοσοφικῶν συγγραμμάτων μου ἔλαβαν οἱ παπᾶδες τόσον θάρρος ὥστε ἐ-

τόλμησαν δημοσίως νὰ κάψουν σύγγραμμα φιλοσοφικόν, ἀποτεινόμενον εἰς τὴν Παλιγγενεσίαν τοῦ Γένους»· βλ. Φ. Κ. Μπουμπουλίδης, Ἀνέκδοτοι ἐπιστολαὶ τοῦ Παν. Κοδρικᾶ, ὁ.π., σ. 87. Ἡ χρονολογία βοήθη γιὰ νὰ ταυτίσουμε τὴν «φυλλάδα» με τοὺς «Στοχασμούς τοῦ Κρίτωνος».

72. Κ. Iken, *Leukothea*, τ. Α', 1825, σ. 9· Α. Δημητρακόπουλος, Ἐπανορθώσεις, ὁ.π., σ. 51 (γράμμα τοῦ Στ. Κανέλλου στὸν Κ. Iken, χρονολογημένο: 4 Φεβρουαρίου 1822).

73. Ὁ Στ. Κανέλλος, ποὺ γράφει μετὰ τὸν ἀπαγχονισμό τοῦ πατριάρχου, εἶναι προσεκτικὸς στὴ διατύπωση του: «πείθοντες ἢ μᾶλλον βιάζοντες καὶ τὸν μακαρίτην, τὸν ἄλλως σεβαστὸν καὶ ὀρθόφρονα Πατριάρχη Γρηγόριον, νὰ παραδώσουν εἰς τὰς φλόγας» κλπ. Βλ. Κ. Iken καὶ Α. Δημητρακόπουλος, ὅπου καὶ στὴν προηγούμενη σημείωση.

74. Βλ. ἐδῶ, σ. 581.

ἀφορισμὸ κάποιου λογίου, εἴτε ἀπὸ ἐκείνους ποῦ, κατὰ τὸν Φιλήμονα, «ὠνομάζοντο ρητῶς» στίς πατριαρχικὲς ἐγκυκλίους, εἴτε κάποιου ἄλλου⁷⁵. Δὲν γνωρίζουμε, ἔτσι, οὔτε τὸ σκεπτικὸ ποῦ χρησιμοποίησε τὸ Πατριαρχεῖο γιὰ νὰ ἀφορίσει τὸν Ν. Πίγκολο, ἀποδεχόμενο, ὅπως φαίνεται, τὶς αἰτιήσεις τοῦ Ἰλαρίωνα. Εἶναι, ἴσως, ἐνδεχόμενο, κάποια ἀπὸ τὰ ἀφορισμένα βιβλία, νὰ παραδόθηκαν κι αὐτὰ στὴν πυρὰ, ὅπως ἄλλωστε τὸ θέλει ἡ ἐκκλησιαστικὴ παράδοση. Ὁ Σ.Π. γράφει στὸν Νικολόπουλο ὅτι τὰ βιβλία ποῦ δημεύει ὁ Ἰλαρίων στὴν Κωνσταντινούπολη, «τὰ κακοεξηγεῖ διὰ νὰ παραδοθῶσιν εἰς τὸ πῦρ»⁷⁶.

Στὴν ὑπερθερμασμένη ἀτμόσφαιρα τῶν χρόνων ἐκείνων, οἱ φῆμες, καὶ ὅταν ἀκόμα δὲν ἀνταποκρίνονται ἐντελῶς στὴν πραγματικότητα, τροφοδοτοῦν τὶς ἐντάσεις, ἐνῶ, παράλληλα, μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ συλλάβουμε, κάποιες φορὲς ἀποτελεσματικότερα ἀπ' ὅ,τι τὰ ἴδια τὰ γεγονότα, τὸ ἐπίπεδο στὸ ὁποῖο λειτουργοῦν οἱ συλλογικὲς νοοτροπίες καὶ οἱ συλλογικὲς συμπεριφορὲς. Μέσα σ' αὐτὴν τὴν ὀπτικὴ θὰ πρέπει νὰ ἀντιμετωπίσουμε, νομίζω, καὶ τὴν πιὸ σοβαρὴ ἀπὸ τὶς κατηγορίες ποῦ διατυπώνεται στὸ κείμενο τοῦ Πίγκολου, ὅτι, δηλαδή, στὴν Κωνσταντινούπολη ἀντιμετωπίστηκε τὸ ἐνδεχόμενο νὰ ὀργανωθεῖ ἡ δολοφονία προσδευτικῶν λογίων.

Ἡ πληροφωρία ποῦ μεταδίδει ὁ Πίγκολος, μεταγράφοντας μέσα σὲ εἰσαγωγικὰ (ἄρα, κατὰ τεκμήριο, αὐτολεξεῖ) ἀπὸ γράμμα σταλμένο ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, εἶναι σαφής: ὁ Ἰλαρίων «ἔδωκε γνώμην νὰ παιδευθοῦν μὲ τὴν ποινὴν θανάτου πέντε ἕξ ἀπὸ τοὺς θέλοντας νὰ ἐνσπεύρουν ἐπανάστασιν, διὰ νὰ σωφρονισθοῦν οἱ ἄλλοι». «Ἐδωκε γνώμην», εἰσηγήθηκε, δηλαδή, στὸν Πατριάρχη ἢ στὴ Σύνοδο, ἀρμόδιες ἀρχὲς γι' αὐτὰ τὰ ζητήματα. Στὸ σατιρικὸ κείμενο ποῦ ἐνσωματώνεται στὸ γράμμα τοῦ Πίγκολου ἡ διατύπωση εἶναι: «νὰ τιμωρηθῶσι μὲ θάνατον πέντε ἕξ σπουδασταί»⁷⁷.

Ἡ φήμη ὅτι τὸ Πατριαρχεῖο ἀντιμετώπιζε τὸ ἐνδεχόμενο νὰ ὀργανώσῃ τὴν φυσικὴ ἐξόντωση ἐκπροσώπων τοῦ Διαφωτισμοῦ στίς τουρκοκρατούμενες περιοχές, εἶχε, φαίνεται, κυκλοφορήσει ἀρκετὰ στὰ 1820-1821, καί, μία τουλάχιστον φορά, εἶχε φτάσει ὡς τὴν ἐντυπη δημοσιότητα. Στὸν τρίτο τόμο τῆς «Μέλισσας» καταχωρίζεται ἐπι-

75. Ἐνα ἀπὸ τὰ βιβλία αὐτὰ θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ὁ *Ερμῆλος* τοῦ Μιχ. Περδικάρη, ἂν ἐπιβεβαιωθεῖ ἡ μεταγενέστερη πληροφορία ὅτι τὸ ἔργο καταδικάστηκε ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν βλ. Τρ. Εὐαγγελίδης, *Τὰ ἑλληνικά*

σχολεῖα, Ἀθ. 1933, σ. 85· πβ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, 1975, σ. 179 καὶ *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς* 1980, σ. 165.

76. Βλ. ἐδῶ, σ. 600.

77. Βλ. ἐδῶ, σ. 593 καὶ 517.

στολή από τὰ Θεραπειά, μηνολογημένη 25 Αὐγούστου 1820· ἐκεῖ, μεμιλώντας γιὰ τὸν Ἰλαρίωνα, ὁ ἐπιστολογράφος σημειώνει: «Εἶναι ἀπαρδειγμάτιστον κοντὰ εἰς ἄλλα του προτερήματα καὶ τὸ πρὸς τὸν σοφὸν γέροντα*** καὶ τοὺς φίλους αὐτοῦ ἄσπονδον μῖσος του. Πιστεύεις, φίλε, ὅτι παραινεῖ τὸν Π. νὰ συνεργήσῃ διὰ νὰ ἐξοδευθῶσι τοῦ κοινοῦ ἀρκετὰ γρόσια διὰ νὰ κατατρεχθῶσι, καὶ εἰ δυνατόν, νὰ φ...θῶσιν(!!!) οἱ φροντίζοντες τὴν ἐπανόρθωσιν τῆς πατρίδος;»⁷⁸. Σοφὸς γέρον εἶναι, βέβαια, ὁ Κοραῖς, Π. ὁ Πατριάρχης Γρηγόριος καὶ τὰ ἀποσιωπητικὰ τοῦ «φ... θῶσιν» δὲν εἶναι ἀρκετὰ γιὰ νὰ καλύψουν τὸ ρῆμα καὶ τὴν ἔννοια: «νὰ φονευθῶσιν οἱ φροντίζοντες τὴν ἐπανόρθωσιν τῆς πατρίδος».

Ἔχουμε, ἔτσι, γιὰ τὸ θέμα τῶν «φόνων», δύο ἐνδείξεις, ἀπὸ πηγὲς ποὺ δείχνουν, καὶ ποὺ πρέπει νὰ εἶναι, πολὺ συγγενικές, ἀλλὰ οἱ ὁποῖες, ὅπωςδὴποτε, δὲν εἶναι ταυτόσημες. Σ' αὐτὲς μπορούμε νὰ προσθῆσουμε μία ἀκόμη, κάπως διαφορετική, προσερχόμενη ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Κοραῖ. Ὁ Κοραῖς παρακολουθοῦσε μὲ μεγάλη ἀνησυχία τὶς ἐνέργειες ποὺ ὑποκινοῦσε ὁ μητροπολίτης τῆς Χίου Πλάτων καὶ ὁ πατριάρχης Γρηγόριος προκειμένου νὰ ἐξουδετερωθεῖ τὸ Γυμνάσιο τῆς Χίου καὶ ὁ διευθυντής του Νεόφυτος Βάμβας⁷⁹. Πολλοὺς μῆνες μετὰ τὴν Ἐπανάσταση, στίς 21 Δεκεμβρίου 1821, πληροφορεῖ τὸν φίλο του Ι. Ρῶτα: «Ἐμαθες ἴσως ὅτι ὁ Βάμβας ζῇ παρὰ πᾶσαν ἐλπίδα· ὀλίγον ἔλειψε, φίλε μου, νὰ τοῦ σηκώσῃ τὴν ζωὴν ὁ κατιμερτζής, τοῦ ὁποῖου ἴσως τὴν ὥραν ταύτην ἀσπάζονται τὰ λείψανα καὶ ἐπικαλοῦνται τὴν πρεσβείαν οἱ Ὁδ[ησινοί]. Ὡ τὸν ἡλίθιον τὸν Σουλτ[άνον]! τοὺς φίλους του σφάζει, ἀντὶ νὰ τοὺς φορέσῃ καυτ[άνι]!»⁸⁰.

Ἡ βιαιότητα τοῦ κειμένου αὐτοῦ θὰ ἔφτανε καὶ μόνη της γιὰ νὰ χαρακτηρίσει τὴν ἔνταση ποὺ εἶχαν προσλάβει οἱ ἰδεολογικὲς συγκρούσεις στὰ χρόνια ποὺ μᾶς ἀπασχολοῦν. Γιὰ τὸ θέμα μας ἂς συγκρατήσουμε, ἐδῶ, μόνο τὴν πληροφορία ὅτι τοῦ Βάμβας «ὀλίγον ἔλειψε νὰ τοῦ σηκώσῃ τὴν ζωὴν ὁ κατιμερτζής», δηλαδὴ ὁ Γρηγόριος Ε'⁸¹. Αὐ-

78. «Μέλισσα», τ. Γ', 1821, σ. 274-275. Τὸ ὄνομα τοῦ Ἰλαρίωνα δὲν ἀναγράφεται· ὁ ἐπιστολογράφος (ἢ οἱ συντάκτες τῆς «Μέλισσας»;) τὸ ἔχει ἀντικαταστήσει μὲ τὴ διατύπωση: «τοῦ κακοηθεστάτου, τυφλοῦ θ.τ.τ.γ., συντάκτου τῶν π.τ.κ.»· Τὰ ἀρχικὰ πρέπει νὰ διαβαστοῦν θεωροῦ τῆς τυπογραφίας τοῦ γένους, τὰ πρῶτα καὶ

προλεγόμενων τῆς Κιβωτοῦ, τὰ δευτέρα.

79. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Δύο φίλοι. Κοραῖς καὶ Βάμβας*, Ἀθ. 1953, σ. 37 ἐξ. καὶ τὶς ἀντίστοιχες σημειώσεις.

80. Α. Κοραῖς, *Ἐπιστολαί*, ἐκδ. Ν. Δαμαλᾶ, τ. Γ', σ. 163-164.

81. Κατιμερτζής = πατριάρχης

τῇ τῇ φορὰ δὲν κατηγορεῖται ὁ Ἰλαρίων ἀλλὰ ὁ ἴδιος ὁ Πατριάρχης.

Τρεῖς ἐνδείξεις, λοιπόν, ἀπὸ τὸν Πίγκολο, τὸν ἀνώνυμο τῆς «Μέλισσας» καὶ τὸν Κοραῖ, γιὰ τὸ ὅτι ἡ Ἐκκλησία μπῆκε στὸν πειρασμὸ νὰ ἀντιμετωπίσει μὲ τόσο ριζικὰ μέσα τοὺς ἀντιπάλους της. Καὶ οἱ τρεῖς μαζὶ δὲν συγκροτοῦν μιὰν ἀπόδειξη. Μπορεῖ, ὅμως, εὐκολὰ νὰ ἀντιληφθεῖ κανεὶς πῶς, μέσα σὲ μιὰ τόσο φορτισμένη πνευματικὴ συγκυρία, ὅταν τὰ αὐστηρὰ μέτρα τῆς Ἐκκλησίας ἐναντίον τῶν σχολείων καὶ τῶν διανοουμένων τοῦ Διαφωτισμοῦ εἶχαν ὀδηγήσει σὲ παροξυσμὸ τὶς ἀνησυχίες καὶ τοὺς φόβους τῆς προοδευτικῆς μερίδας — «εἶδα τὰ ὅποια μαθήματα διδάσκονται εἰς τὴν Χίον», γράφει κάποιος, ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, στὸν μητροπολίτη Ἰγνάτιο, στὰ 1820· «ἐγέλασα ὅταν εἶδον εἰς τὴν ἀρχὴν τὴν Θεολογίαν, εἶτα τὰ γραμματικὰ καὶ εἰς τὸ τέλος τὴν Χημείαν. Φόβος καὶ τρόμος!»⁸² — μιὰ κουβέντα, μιὰ ἀπειλὴ ἢ μιὰ ὑπόνοια θὰ μπορούσαν νὰ προσλάβουν εὐκολα, στὴ συνείδηση ἐκείνων ποὺ διώκονται, διαστάσεις ἀσύμμετρες πρὸς τὶς πραγματικὲς προθέσεις, ἀλλὰ καὶ τὶς δυνατότητες, τοῦ ἀντιπάλου.

Ἡ φημολογία γιὰ τὴν ὀργάνωση δολοφονιῶν θὰ πρέπει, ἄλλωστε, νὰ συνδυαστεῖ μὲ τὰ ὅσα κυκλοφοροῦν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη γιὰ τὴν κατάδοση νεωτεριστῶν στὶς τουρκικὲς ἀρχές. Ὁ Πίγκολος γράφει πῶς ὁ Ἰλαρίων ἀπειλήσε ὅτι θὰ τὸν προδώσει στοὺς Τούρκους⁸³. Τὸν ἴδιο χρόνο, ὁ γάλλος ὑποπρόξενος στὴ Σμύρνη, ἀναφέρει, στὴν κυβέρνησή του, ὅτι ὁ Κ. Οἰκονόμος εἶχε κινδυνέψει νὰ χάσει τὴ ζωὴ του, ὅταν ὁ μητροπολίτης τῆς Σμύρνης Ἀνθιμος καὶ οἱ δημογέροντες τῆς πόλης τὸν κατὰγγειλαν στὶς τουρκικὲς ἀρχές ὅτι διδάσκει στὸ σχολεῖο του, στὸ Φιλολογικὸ Γυμνάσιο, τὰ μέσα γιὰ τὴν ἀποτίναξη τοῦ Τουρκοῦ ζυγοῦ⁸⁴. Τὰ παραδείγματα αὐτὰ δὲν εἶναι τὰ μόνον ποὺ γνωρίζουμε (καὶ θὰ πρέπει, κάποτε, νὰ συσχετισθοῦν καὶ μὲ ὅσα κατ' ἐπανάληψη ἔχουν γραφεῖ γιὰ τὶς ἀνησυχίες ποὺ λέγεται ὅτι προκάλεσε στοὺς Τούρκους ἡ εἰσαγωγὴ τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου στὰ ἐλληνικὰ σχολεῖα:

Γρηγόριος· βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Λύο φίλοι*, ὅ.π., σ. 72 σημ. 78. Ὁ Κοραῖς χρησιμοποιοῖ τὸ παρατσούκλι κατιμερτζῆς καὶ τὸ ἰσοδύναμό του πλακωντοπώλης στὰ γράμματά του πρὸς τὸν Ἰάκωβο Ρώτα, ὅταν θέλει νὰ ἐπικρίνει ἐνέργειες τοῦ Πατριάρχου.

82. Ἐμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, *Ἰγνάτιος μητροπολίτης Οὐγγροβλαχίας (1766-1828)*, τ. Β', Αθ. 1961, σ. 121.

Γνωρίζουμε τὸν δισταγμὸ τοῦ Κοραῖ νὰ δημοσιεύσει ἕνα κείμενό του ποὺ μπορούσε νὰ προκλέσει τοὺς «καταρράτους Ἰππαρίωνας» (*Ἐπιστολαί*, ὅ.π., τ. Γ2, σ. 729).

83. Βλ. ἐδῶ, σ. 692.

84. Ν. Γ. Σβορώνος, *Ἡ ἐλληνικὴ οἰκονομία καὶ κοινωνία τὸ 1820. Ἕνα γαλλικὸ ἐπόμνημα*, Ἀθ. 1977 [ἀνατ. ἀπὸ τὸν «Ἐρακιστή», τ. ΙΑ'], σ. 396.

πρόκειται, στην πραγματικότητα, για ελληνικές, συντηρητικές, άνησυχίες, που μεταδόθηκαν και στους Τούρκους). Και είναι πιθανό, τελικά, εκείνοι που μιλούν για όργάνωση δολοφονιών να έχουν στο νοῦ τους την κατάδοση λογίων στις τουρκικές αρχές, κατάδοση που, κατά τεκμήριο, προδίκαζε τη θανάτωση ὅσων θὰ ἀντιμετώπιζαν τέτοιου είδους κατηγορίες. Αὐτὴ τὴν ἐκδοχὴ θὰ πρέπει νὰ ὑπαινίσσεται, στὰ τέλη τοῦ 1820, ὁ Κοραῖς, ὅταν γράφει ὅτι οἱ διώκτες τῆς φιλοσοφίας δὲν διαθέτουν πιά «μαχαίρας» οἱ ἴδιοι, ἀλλὰ ὅτι «ἐμποροῦν νὰ δανεισθῶσι τὴν μάχαιραν [τῆς ἐξουσίας], ἀν τούς ἔλθῃ ὀρεξίς». . . «να χύσωσιν αἷμα τῶν στηλιτευόντων τὰ πάθη των»⁸⁵.

Οἱ καταγγελίες, ὅπως διατυπώθηκαν, καὶ τὰ στοιχεῖα, ὅσα διαθέτουμε, δὲν ἐπαρκοῦν γιὰ νὰ θεωρήσουμε ὅτι ὑπῆρξαν πραγματικὰ ἐνέργειες σὰν αὐτὲς ποὺ σχολιάζουμε ἐδῶ. Εἶναι ὅμως πολὺ χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴν κατάσταση τῶν πνευμάτων τῆς ἐποχῆς, ὅτι ἓνα τμῆμα τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας, μικρὸ ἴσως, ἀλλὰ, ὅπωςδήποτε, ἐξαιρετικὰ δυναμικὸ, εἶναι ἔτοιμο, στὰ 1820, νὰ δεχτεῖ ὅτι ἡ ὀρθόδοξη Ἐκκλησία εἶναι ἱκανὴ νὰ προχωρήσει στὴν φυσικὴ ἐξόντωση ἢ στὴν κατάδοση τῶν ἀντιπάλων τῆς, ὅταν δὲν μπορεῖ νὰ τοὺς ἐξουδετερώσει μὲ ἄλλον τρόπο. Στὸ ἐπίπεδο τῶν συλλογικῶν συμπεριφορῶν, παραδοχὲς αὐτοῦ τοῦ είδους ἔχουν πολὺ μεγαλύτερη ἐμβέλεια ἀπὸ τὴν τυπικὴ ἀπόδειξη τῆς πραγματικότητος ἐνὸς γεγονότος.

Ἀντίστοιχα θὰ μπορούσαμε νὰ σημειώσουμε καὶ γιὰ τὴν ἀπειλὴ τοῦ Ἰακρίωνα, ἐναντίον τοῦ Κοραῖ, ὅπως τὴν μεταφέρει ὁ Πίγκολος. Ὁ Κοραῖς ἐκφράζει, ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, μὲ τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ συνέπεια, τίς πιὸ ριζοσπαστικὲς τάσεις ποὺ διαμορφώνονται στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία. Εἶναι φυσικὸ, λοιπόν, νὰ ἀποτελεῖ τὸν κατ' ἐξοχὴν στόχο καὶ τῆς Ἐκκλησίας. Εἶδαμε ὅτι ἡ πατριαρχικὴ ἐγκύκλιος τοῦ Μαρτίου 1819 σκόπευε, κατὰ κύριο λόγο, τὴ δική του διδασκαλία. Τὴν ἴδια ἐποχὴ, τρεῖς πατριάρχες⁸⁶ ἐκφράζουν δημόσια τὴν εὐαρέσκειά τους γιὰ τὴ «Μελέτη» τοῦ Κοδρικᾶ, ἓνα ἔργο ποὺ θέλει νὰ ἀποκρούσει τίς θεωρίες τοῦ Κοραῖ καὶ στὸ ὁποῖο ὁ χιώτης σοφὸς ἐμφανίζεται ὡς ἐπικίν-

85. Συμβουλὴ τῶν τριῶν Ἐπισκόπων, 1820, σ. X-XI.

86. Ὁ Γρηγόριος ὁ Ε', ὁ προκατόχος του Κύριλλος καὶ ὁ Ἱεροσολύμων Ἀβράμιος· βλ. π. «Καλλιόπη», τ. Β', 1820, σ. 185 καὶ 200. Ὁ Κοραῖς ἀν

καὶ πίστευε στὴ γνησιότητα τῶν ἐπιστολῶν προσπάθησε, μὲ ἀλλεπάλληλα δημοσιεύματα, νὰ πείσει ὅτι εἴταν πλαστές. Τὰ πράγματα ἔχουν τώρα ξεκαθαρίσει· βλ. Κ.Θ. Δημαρᾶς, *Προτομή τοῦ Κοδρικᾶ*, Ἀθ. 1953, σ. 60, 66.

δυνος «ἀνατροπεύς τῶν καθεστῶτων». Ἡ ἀποδοκιμασία εἶναι πάλι ἔμμεση, ἀλλὰ δημόσια καὶ πιὸ ἐπίσημη ἀπὸ κάθε ἄλλη φορά.

Ὅμως γιὰ τὴν Ἐκκλησία ὁ Κοραΐς εἶναι ἕνας ἰδιότυπος ἀντίπαλος ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἀντιμετωπιστεῖ μὲ τὰ συνηθισμένα, τρέχοντα, μέσα. Τὸ μεγάλο κύρος του, ἰδίως στὴν φωτισμένη Εὐρώπῃ, ἀλλὰ καὶ ἡ δεξιότεχνία του στὰ θέματα τῆς τακτικῆς, εἶχε φέρει ἀρκετὲς φορές σὲ δύσκολη θέση τὸ Πατριαρχεῖο, τὸ ὁποῖο δὲν μπορούσε νὰ προχωρήσει στὴ δημόσια καταδίκη του χωρὶς νὰ προκαλέσει ἄλλης τάξης μεγαλύτερα προβλήματα. Μένει κανεὶς μὲ τὴν ἐντύπωση ὅτι τὸ πατριαρχικὸ σκεπτικὸ τοῦ 1830, ὅταν ἕνα ἔργο τοῦ Κοραΐ δὲν ἀφορίστηκε, μόνο καὶ μόνο γιὰτὶ θεωρήθηκε ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ δοθεῖ «ἐπιβλαβεστέρα ἐπισημότης εἰς τὰς κενοφωνίας»⁸⁷, ἔσχυε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ καὶ ἐμπόδιζε τὸ Πατριαρχεῖο νὰ ὑπερβεῖ τὸ ὄριο τῆς ἔμμεσης, ὅχι ἐπὶ νουμῆς, ἀποδοκιμασίας. Ἡ δυσπιστία τῆς Ἐκκλησίας εἶναι, πάντως, μόνιμη καὶ ἡ ἀποδοκιμασία τῆς ἐκφράζεται μὲ τοὺς τρόπους ποὺ προσφέρονται σὲ κάθε περίπτωσι. Εἶναι χαρακτηριστικὸ, ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτῇ, ὅτι, στὰ 1832, ἕνας κληρικὸς δηλώνει μὲ βεβαιότητα στοὺς συνομιλητὰς του, στὴν Ἀθήνα, ὅτι τὸ Πατριαρχεῖο εἶχε ἀπχορευεῖ τὴν ἀνάγνωσις ἔργων τοῦ Κοραΐ⁸⁸. Δημόσια ἀπαγόρευσις δὲν ὑπῆρξε, τὸ σκεπτικὸ τῆς ὁμῶς κυκλοφοροῦσε εὐρύτατα καὶ ἀπὸ πολὺ νωρίς.

Ὅταν ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα, τότε καὶ ἡ φραστικὴ ἀπειλὴ ποὺ ἀποδίδεται στὸν Ἰλαρίωνα, ὅτι θὰ «φέρει τὸν Κοραΐ σιδηροδέσμιον εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν», βρίσκεται μέσα στὰ ὅρια τοῦ πιθανοῦ. Καὶ πάλι, ὁμῶς, σημασία δὲν ἔχουν οἱ λέξεις ποὺ ἐνδεχομένως χρησιμοποιήθηκαν, ὅσο τὸ κλίμα ποὺ περιγράφεται μὲ αὐτὲς τίς διατυπώσεις. Ἔτσι, ἂν καὶ λιγότερο ἐντυπωσιακὸ, πιὸ σημαντικὸ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ τὸ συμπέρασμα ποὺ συνάγει ὁ Πίγκολος ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἱστορία: ὅταν ὁ Κοραΐς, «τὸν ὁποῖον μήτε ὁ Σουλτάνος ἤμπορεῖ νὰ ἐγγίση», ἀπειλεῖται μ' αὐτὸν τὸν τρόπο, μπορεῖ εὐκόλα νὰ φανταστεῖ κανεὶς τί περιμένει «τοὺς κατ' ἐμὲ καὶ ὑπὲρ ἐμὲ ἀναγκασμένους νὰ ζήσωμεν εἰς τὴν Ἑλλάδα»⁸⁹. Ὅσα συμβαίνουν, ἐκεῖνο τὸν καιρὸ, στὰ ἐλλαδικὰ κέντρα τοῦ Διαφωτισμοῦ φανερώνουν πῶς οἱ φόβοι τοῦ Πίγκολου δὲν εἴταν ἀβάσιμοι.

87. Θ. Μ. Ἀριστοκλῆς, *Κωνσταντίνου Α' ἀπὸ Σιναίου, Βιογραφία καὶ συγγράφαί ἐλάσσονες*, Κωνσταντινούπολη 1861, σ. 13.

88. *Extracts from the Journal of Mr. King at Athens*, «The Mis-

sionary Herald», τ. XXIX, Βοστώνη 1833, σ. 399. Ἐνα χρόνο ἀργότερα, τὸ Πατριαρχεῖο θὰ ἐμποδίσῃ τὴν τέλεση μνημοσύνου τοῦ Κοραΐ στὴν Κωνσταντινούπολιν.

89. Βλ. ἐδῶ, σ. 593.

Ὁ κύκλος τῶν ἐνεργειῶν τῆς Ἐκκλησίας, γιὰ τὶς ὁποῖες μᾶς πληροφοροῦν τὰ ἐπιστολικά κείμενα τοῦ Ν. Πίκκολου καὶ τοῦ Σ.Π. μπορεῖ νὰ κλείσει ἐδῶ. Ἀφορισμοί, λογοκρισία, κάψιμο βιβλίων, σχέδια δολοφονιῶν, καταδόσεις στοὺς Τούρκους: ὅλα αὐτά, πραγματικά περιστατικά, ἀνεξακρίβωτες φήμες, ὑπερβολές, συνθέτουν ἓνα ἐνιαῖο σύνολο ποὺ ἀποδίδει ταυτόχρονα καὶ πλευρὲς τῆς πατριαρχικῆς πολιτικῆς καὶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἀντιλήφθηκαν τὴν πολιτικὴ αὐτὴ οἱ ἀντίπαλοί της.

Δὲν χρειάζεταν περισσότερα πράγματα γιὰ νὰ προχωρήσουν οἱ προοδευτικοὶ διανοούμενοι στὸν παραλληλισμὸ μὲ τὴν Ἱερὴ Ἐξέταση. «Ἐγὼ ἀδελφὲ στοχάζομαι ὅτι αὐτοὶ οἱ ἅγιοι τύραννοι ἐπιθυμοῦσι νὰ καταστήσωσι ἐνταῦθα τὸ ποτὲ Ἰσπανικὸν ἱερὸν Κριτήριον», ἔγραφε ἓνας Ἑλληνας ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1820⁹⁰. Ὁ Νικόλαος Πίκκολος, τὴν ἴδια ἐποχὴ, θὰ μιλήσει γιὰ inquisition, ἰγκυσίτορες καὶ πυρὲς ἰγκυσιτόρων. Σὲ ἀνώνυμο διάλογό του, δημοσιευμένο στὸν Λόγιο Ἑρμῆ τοῦ 1821, ὁ Κοραῆς γράφει ὅτι ὁ θεωρὸς τῆς τυπογραφίας, δηλαδὴ ὁ Ἰλαρίων, «φοβερίζει νὰ ἀναστήσει εἰς τὸ Βυζάντιον τὸ σήμερον κατασκαμμένον εἰς ὅλην τὴν Εὐρώπην Κριτήριον τῆς Ἱερᾶς ἐξετάσεως καὶ νὰ θρονισθῇ εἰς αὐτὸ κριτὴς καὶ κολαστὴς αὐτεξούσιος τῶν μὴ φρονούντων ὅσα φρονεῖ καὶ συλλογίζεται ἢ χρησιμοδοτικὴ τοῦ κεφαλῇ»⁹¹. Ἐνα χρόνο ἀργότερα, στὰ 1822, ὁ Στέφανος Κανέλλος ἐπανερχεταί στὰ θέματα αὐτά καὶ τὰ τοποθετεῖ σὲ μιὰ ἱστορικὴ προοπτικὴ: ἀφοῦ πρῶτα παρατηρήσει ὅτι «εἰς αὐτοὺς τοὺς τελευταίους χρόνους οἱ ἀρχιερεῖς μας ὄχι μόνον δὲν ὠφέλησαν, ἀλλὰ καὶ ἔβλαψαν πολὺ», καὶ ὅτι «ἀντὶ νὰ ζητήσουν νὰ βαδίζουν παραλλήλως μὲ τὸ ἔθνος, ἔμεναν εἰς τὰ αὐτά, κ' ἐπροσπαθοῦσαν ὄχι μόνον νὰ ἐμποδίσουν τὴν προοδευσιν τοῦ ὅλου ἔθνους, ἀλλὰ καὶ νὰ τὸ βιάσουν νὰ ὀπισθοδρομήσῃ», ἀναφέρεται στὸ κάψιμο τῶν «Στοχασμῶν τοῦ Κρίτωνος», γιὰ νὰ συμπληρώσει: «καὶ δὲν εὐχαριστήθησαν ἕως ἐδῶ, ἀλλ' εἶχον σκοπὸν νὰ συστήσουν ἓν εἶδος Censure καὶ Inquisition ἐναντίον ὅλων τῶν ἐκ τῆς Εὐρώπης ἐρχομένων βιβλίων, ἃν δὲν τοὺς ἐμπόδιζον 2-3 φαναριῶται ἰσχυροί, πεπειραμένοι καὶ φιλόκαλοι»⁹². Γιὰ μιὰ ἀκόμη φορά, οἱ ἀντι-

90. π. «Μέλισσα», τ. Γ', σ. 315.

91. ἹΑθασιῶν καὶ Νικολάου Διάλογος, «Ἑρμῆς ὁ Λόγιος», 1821, σ.20 (σχολιασμένη ἔκδοσις τοῦ διαλόγου ἀπὸ τὸν Κ.Θ. Δημαρᾶ, Ἀδαμαντίου Κοραῆ, Τρεῖς διάλογοι, Ἀθ. 1960, σ. 37-57).

92. Κ. Iken, *Leukothea*, τ. Α', Αειψία 1825, σ. 9 (=Α. Δημητρακόπουλος, Ἑπανορθώσεις, ἔ.π., σ. 51). Γιὰ μιὰ περίληψιν τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Κανέλλου πρὸς τὸν Iken στὸ π. «Bibliothèque Universelle», τ. 32, 1826,

θετικές πιέσεις που ασκούν στο Πατριαρχεῖο οἱ ἰσχυρές κοινωνικές ομάδες τῆς Κωνσταντινούπολης, φαίνεται ὅτι δὲν ἐπέτρεψαν νὰ ἐφαρμοστεῖ ἡ πατριαρχική πολιτική μὲ ὅλη τὴν ἐπιθυμητὴ πληρότητα.

Γιὰ νὰ συμπληρωθεῖ ἡ εἰκόνα χρειάζεται νὰ σημειωθοῦν, σύντομα ἔστω, καὶ τὰ ἀποτελέσματα ποὺ εἶχε ἡ πολιτική τοῦ Πατριαρχείου, ὅπως αὐτὴ διατυπώθηκε στὴν Ἐγκύκλιο τοῦ Μαρτίου 1819, προκειμένου νὰ ἐξουδετερωθοῦν τὰ ὀλιγάριθμα ὀργανωμένα κέντρα τοῦ Διαφωτισμοῦ ποὺ εἶχαν κατορθώσει νὰ ριζώσουν στὶς τουρκοκρατούμενες περιοχές. Τὸ Φιλολογικὸ Γυμνάσιο τῆς Σμύρνης εἶχε διαλυθεῖ, βίαια, τὸ καλοκαίρι τοῦ 1819, καὶ ἡ διάλυσή του θεωρήθηκε, ἀπὸ τοὺς συγχρόνους, ἔργο τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας ἀλλὰ καὶ συνέπεια τῆς πατριαρχικῆς Ἐγκυκλίου τοῦ 1819⁹³. Τὸν ἐπόμενο χρόνο δυσκολίες ἀντιμετώπισε ἡ Σχολὴ τῶν Κυδωνιῶν: οἱ διευθυντές της, ὁ Θεόφιλος Καίρης καὶ ὁ Γρηγόριος Σαράφης, πολὺ προσεκτικοί, πάντα, στὶς ἐνέργειές τους, ἀπὸ τὸν φόβο τῶν προλήψεων καὶ τῶν ἀντιφρονούντων, κινδύνεψαν ν' ἀπομακρυνθοῦν ἀπὸ τὸ σχολεῖο· ὁ Σαράφης, μάλιστα, ἀναγκάστηκε νὰ πάει, γιὰ ἓνα διάστημα, στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου εἶχε κληθεῖ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία⁹⁴. Τὴν ἴδια περίοδο ὁ Πατριάρχης ἀπαγορεύει τὴν εἴσοδο τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου στὰ σχολεῖα τῆς Κωνσταντινούπολης⁹⁵. Ἀντίστοιχα φαινόμενα σημειώνονται στὴ Μυτιλήνη, μὲ τὸν Βενιαμὴν Λέσβιο, ὅπου ὑπῆρξε καὶ κάποιος ἀφορισμός⁹⁶, καὶ ἀργότερα στὴ Σμύρνη, ὅταν ὁ Κούμας θέλησε νὰ συνεχίσει τὸ ἔργο τοῦ Φιλολογικοῦ Γυμνασίου⁹⁷. Τέλη τοῦ 1820 ἄρχισε νὰ κλονίζεται τὸ Γυμνάσιο τῆς Χίου: μιὰ προσεκτικότερη χρονολόγηση τῶν ὅσων συνέβησαν ἐκεῖ, δείχνει ὅτι, τελικά, τὸ κοραϊκὸ Γυμνάσιο ἐκλείσει ὄχι ἐξ αἰτίας τῆς Ἐπανάστασης,

σ. 34 ἐξ., ὅπου (σ. 41) καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τὰ θέματα τῆς λογοκρισίας, βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, 1980, σ. 450. Πιὸ κατηγορηματικὴ εἶναι ἡ διατύπωση τοῦ Κούμα στὴν *Ἱστορία* του· σημειώνεται ἐδῶ, στὴ σ. 614.

93. Γιὰ τὸν χαρακτήρα τῶν γεγονότων τῆς Σμύρνης, βλ. Ph. Iliou, *Luttes sociales et mouvement des Lumières à Smyrne en 1819*, στὸν τόμο «Structure sociale et développement culturel des villes sud-est européennes et adriatiques aux

XVIIe-XVIIIe siècles», Βουκουρεστί 1975, σ. 295-315.

94. Τὰ διάσπαρτα στοιχεῖα γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ δὲν ἔχουν ἀκόμα ὀργανωθεί. Γιὰ μιὰ πρώτη προσέγγιση βλ. Α. Μοσχίδης, *Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς παιδείας*, π. «Νέα Ζωή», τ. Γ', 1906, σ. 480.

95. Marcellus, *Souvenirs de l'Orient*, τ. Α', Παρίσι 1893, σ. 192.

96. «Μέλισσα», τ. Γ'. 1821, σ. 305.

97. Κ. Οἰκονόμος, *Τὰ σωζόμενα φιλολογικὰ συγγράμματα*, Α' 1871, σ. λα'.

ὅπως θεωρεῖται συνήθως, ἀλλὰ ἐξ αἰτίας προγενέστερων ἀντιδράσεων καὶ μέτρων ποὺ εἶχαν προκληθεῖ ἀπὸ τὴν τοπικὴ Ἐκκλησία καὶ τὸ Πατριαρχεῖο. Μιά, ἀθησαύριστη νομίζω, πληροφορία, προερχόμενη ἀπὸ τὸν ἀρχιδιδάσκαλο τῆς Χίου Ν. Βάμβα, ἀναφέρει ὅτι τὸ πρόγραμμα τῆς Σχολῆς εἶχε ἀποδοκιμαστεῖ ἀπὸ τὴν πλειοψηφία τῆς πατριαρχικῆς Συνόδου, ἡ ὁποία, ὡστόσο, δὲν τόλμησε νὰ καταδικάσει δημόσια ἓνα «Πανεπιστήμιο» ποὺ λειτουργοῦσε μὲ τὴν ἀνοχή τῶν Τούρκων καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν προτίμησε νὰ ἀντιταχθεῖ μυστικὰ στὴν ἀνάπτυξή του⁹⁸. Ἡ συνέχεια ἔδειξε ὅτι καὶ ὁ τρόπος αὐτὸς μποροῦσε νὰ εἶναι ἀποτελεσματικός.

Μέσα στὶς συνθήκες ποὺ δημιουργήθηκαν, ἡ θεωρητικὴ ἀντιμετώπιση τῆς πατριαρχικῆς ἐξόρμησης εἶταν δύσκολο νὰ ἐπιχειρηθεῖ στὶς περιοχὲς ποὺ βρισκόνταν κάτω ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τοῦ Πατριαρχείου. Ἐκεῖ ἐπικρατοῦσε «φόβος καὶ τρόμος», καὶ ἡ ἀναδίπλωση τῶν δυνάμεων τοῦ Διαφωτισμοῦ εἶναι ἐμφανής. Ἡ ἀντίσταση καὶ ἡ ἀντεπίθεση προῆλθε, γιὰ μιὰ ἀκόμα φορά, ἀπὸ διανοούμενους ποὺ ζοῦσαν σὲ περιοχὲς ὅπου τὸ Πατριαρχεῖο δὲν εἶχε δυνατότητες ἄμεσης διοικητικῆς παρέμβασης. Προῆλθε, ἰδίως, ἀπὸ τὸν Κοραῖ καὶ τοὺς ὁπαδούς του, ἐναντίον τῶν ὁποίων, ἄλλωστε, στρεφόταν, κατὰ κύριο λόγο, ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἐπίθεση καὶ ἀποδοκιμασία. Στὰ χρόνια 1819-1821 πολλαπλασιάζονται τὰ ἀντικληρικὰ κείμενα καὶ ὁ τόνος τους διαρκῶς ἀνεβαίνει: «ἡ σημερινὴ κατὰστασις τοῦ ἱεροῦ ἡμῶν κλήρου εἶναι ἀθλιωτάτη καὶ [...] κατ' ἐξοχὴν οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει περισσότεροι ἀρχιερεῖς ζῶσιν ὡς ἀληθεῖς δεσπότες, ὡς ἄγριοι λύκοι καὶ οὐχὶ ὡς ἀληθεῖς ποιμένες», δη-
μοσιεύει ἡ «Μέλισσα» στὰ 1821⁹⁹. Ἀντίστοιχα γράφει ὁ Κοραῖς. Ἀλλὰ ἡ κριτικὴ δὲν περιορίζεται, πιά, μόνο στὴ συμπεριφορὰ τῶν ἱερωμένων· προχωρεῖ, τώρα, πολὺ περισσότερο, σὲ θέματα ποὺ ἀγγίζουν τὴν κοινωνικὴ χρησιμότητα τοῦ κλήρου: ὠριμάζει ἡ ἰδέα ὅτι οἱ κοσμικὲς ἀρμοδιότητες πρέπει νὰ ἀφαιρεθοῦν ἀπὸ τὸ ἱερατεῖο, τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ περιορισθεῖ μόνο «εἰς τὰ τῆς ἐκκλησίας καὶ τῶν εὐλογιῶν». Ἡ βαναυσότητά μὲ τὴν ὁποία ἐκδηλώθηκε ἡ νέα πατριαρχικὴ πολιτικὴ, ὁδήγησε σὲ ἀντίστοιχη βιαιότητα ἐκείνους ποὺ εἶταν σὲ θέση νὰ τῆς ἀντιπαραταχθοῦν. Ἔτσι, οἱ συντάκτες τῆς «Μέλισσας» δὲν θὰ διστάσουν, τὴν ὥρα ποὺ ἀρχίζει ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1821, νὰ προκηρύξουν διαγωνισμό, μὲ θέμα: «Ποῖα καὶ πόσα εἶναι τὰ κα-

98. Αὐτὰ τὰ ἀνακοινώνει ὁ Βάμβας, τὸν Μάιο τοῦ 1820, στὸν Marcellus, ὁ ὁποῖος τὰ ἀπομνημονεύει στὰ

Souvenirs de l'Orient, ὁ.π., σ. 191-192.

99. τ. Γ', σ. 314.

κά, ὅσα προξένησαν καὶ ἔτι προξενούσιν εἰς τὸ δυστυχὲς ἡμῶν γένος οἱ περισσότεροι τῶν ἀρχιερέων, ἀπὸ Φωτίου τοῦ πατριάρχου μέχρι σήμερον; Ποῖοι δὲ ὑπάρχουσιν οἱ κύριοι τρόποι, δι' ὧν εἶναι δυνατόν νὰ καταργηθῇ ὁ πανωλέθριος; καὶ φρικτὸς δεσποτισμὸς τῶν ἀναξίων διαδόχων τοῦ φιλανθρωποῦ Ἰησοῦ καὶ σωτῆρος;»¹⁰⁰

Μέσα σ' αὐτὸ τὸ κλίμα, ἡ σάτιρα τοῦ Ν. Πίγκολου καὶ ἡ βιαιότητα τῶν διατυπώσεων τῆς, δὲν ἀποτελοῦν ἐξαίρεση. Ἐντάσσεται, κανονικά, σὲ ἓνα σύνολο κειμένων, μὲ τὰ ὁποῖα ὁ νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς, σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ χαρακτηριστικὲς στιγμὲς τῆς ἀντικληρικῆς του ἑξάρσης, ἀποδύονταν στὴν τελευταία μεγάλη ιδεολογικὴ σύγκρουση τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου. Στὴ σκιὰ τοῦ Κοραΐ, δοκιμασμένος πιά λόγιος καὶ λογοτέχνης, ὁ Πίγκολος πλουτίζει τὴν σχετικὴ φιλολογία μὲ ἓνα κείμενο ζωντανό, μαχητικό, καὶ τοῦ ὁποῖου ἡ διαλογικὴ δομὴ συνδέει τὴ σάτιρα τοῦ 1820 μὲ τὴν προγενέστερη, δόκιμη, θητεία τοῦ συγγραφέα στὸ νεοελληνικὸ θέατρο¹⁰¹. Ἐχει, ἔτσι, τὴν εὐκαιρία νὰ διατυπώσῃ, μὲ σαφήνεια, ἓνα ἀπὸ τὰ μεζονα αἰτήματα ποὺ ἀντιπαράθεταν οἱ νεωτερικὲς τάσεις στὸν θρησκευτικὸ δογματισμό, τὸ αἷτημα τῆς ἐλευθερίας τοῦ λόγου καὶ τῆς σκέψης: «τὸ δικαίωμα νὰ φρονῇ», κανεῖς, «ὅπως θέλει, διατί νὰ μὴν τὸ ἔχουν ὅλοι;»¹⁰², ἀναρωτιέται ὁ Πίγκολος. Ἡ ἐλληνικὴ κοινωνία δὲν φαίνεται νὰ εἶταν ἑτοιμὴ, ἀκόμη, γιὰ νὰ ἀπαντήσῃ θετικὰ σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα. Οἱ παραδοσιακὲς ἀδράνεις, συνεπικουρούμενες ἀπὸ τὴν ἐπίσημη ιδεολογία τῆς Ἐκκλησίας, εἶταν ἀκόμα σὲ θέση νὰ περιθωριοποιοῦν τὰ ἀνανεωτικὰ κινήματα.

«Τύφλωσον Κύριε τὸν λαόν σου», σατιρίζει ὁ Πίγκολος ὅτι θὰ εἶναι ὁ ὕμνος τὸν ὁποῖο θὰ ἐπιβάλλει στὴν ἐπαρχία του ὁ Ἰλαρίων, ὅταν «ἰερατεύσῃ». Δὲν εἶναι μόνο ἡ ὑπερβολὴ τοῦ σατιρικοῦ λόγου ποὺ ὁδηγεῖ σ' αὐτὴ τὴν διατύπωση. Εἶναι καὶ ἡ ἀντίληψη ποὺ ἐπικρατεῖ στὸν κόσμος τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὅτι ἡ δύναμη τῆς Ἐκκλησίας στηρίζεται στὴν ἀμάθεια, τὴν «τυφλότητα» τοῦ λαοῦ· καὶ ἡ βεβαιότητα ὅτι ὁ κατατρεγμὸς τῶν νεωτεριστῶν καὶ τῆς παιδείας ὀφείλεται στὸ ὅτι οἱ ἐπιστῆμες καὶ οἱ τέχνες «φωτίζουναι τὸν νοῦν τοῦ λαοῦ, τὸν ἐλευθερώνουν ἀπὸ τὰς δεισιδαιμονίας, καὶ ἀκολούθως ἀπὸ τὸν ζυ-

100. «Μέλισσα», τ. Γ', 1821, σ. 337-338.

101. Πβ. Δ. Σπάθης, ἜΟ «Φιλοκτήτης» τοῦ Σοφοκλέη διασκευασμέ-

νος ἀπὸ τὸν Νικόλαο Πίγκολο, «Ὁ Ἐρακλιστής», τ. ΙΕ', 1978/1979, σ. 265 ἐξ.

102 Βλ. ἐδῶ, σ. 592.

γόν εκείνων, εἰς ὅσους οἱ δεισιδαιμονίαι ἔγιναν ἀργυρίου καὶ χρυσίου μεταλλεῖα ἀνεξάντλητα». Αὐτὰ τὰ γράφει ὁ Κοραῆς, στὰ 1820 ἀκριβῶς, σὲ ἓνα ἀνώνυμο ἔργο του, ποὺ συντάχθηκε καὶ τυπώθηκε μέσα στὴν φωτιὰ τῆς ἰδεολογικῆς διαμάχης¹⁰³. Στὸ ἴδιο ἔργο θὰ γράψει ὅτι χρέος τοῦ φιλοσόφου, ὅποιοι κι ἂν εἶναι οἱ κίνδυνοι ποὺ θὰ διατρέξει ἀπὸ ὅσους «φοβερίζουν» τοὺς φίλους τῆς φιλοσοφίας «μὲ δεσμά, μὲ μάστιγας, μὲ μάχαιρα», χρέος τοῦ φιλοσόφου εἶναι νὰ «μὴν ἀποκάμῃ νὰ φωτίζη ὅσον δύναται τὸν ἀπαίδευτον ὄχλον ἐπὶ τοῦ ὁποίου μόνον τὴν τυφλότητα ἐποικοδομεῖται καὶ στηρίζεται τὸ κράτος τῶν Φαρισαίων»¹⁰⁴.

Φίλιππος Ἡλιού

103. Συμβουλή τριῶν Ἐπισκόπων, 1820, σ. XI. Τὸ βιβλίο τυπώθηκε στὸ Παρίσι, ἀλλὰ ὁ Κοραῆς, γιὰ νὰ ἐνισχύσει τὴν ἀνωνυμία του, ἔβαλε στὴν προμετωπίδα τὴν ἑνδειξη: London, Printed for W. Truthlover («Truthlover, δηλαδὴ ὁ Φιλαλήθης, ὁ ἄνθρωπος ποὺ ἀγαπᾷ τὴν ἀλήθεια»· βλ. Αἰκ. Κουμχριανοῦ, Ὁ Μισοπόνη-

ρος», Ἀθ. 1955 [ἀνατ. ἀπὸ τὸν «Ἐρανιον εἰς Α. Κοραῆν», 1965], σ. 202). Ὁ Ἀπ. Β. Δασκαλάκης, Κοραῆς καὶ Κοδρικᾶς, Ἀθ. 1966, σ. 123, σημειώνει ὅτι «εἶχε γίνῃ σκέψεις περὶ ἐκκλησιαστικῆς καταδίκης» τῆς «Συμβουλῆς». Δὲν μπόρεσα νὰ διασταυρώσω τὴν πληροφορία αὐτή.

104. Συμβουλή, ὁ.π., σ. XI.